

ציון

העורכים: שמואל פיינר, יונתן פרייס, מרים פרנקל

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה פח • ד • תשפ"ג

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים
יוצא לאור באמצעות מרכז זלמן שזר

התוכן

487	יעל אסקוחידו: מילה של עבדים נוכרים בתקופה ההלניסטית: עיון מחודש
529	זהר שביט: בין גאולה לקבלת הזר: דרכו של הספר 'רעות מדין' לספרות ההשכלה
563	מ"מ סילבר: הגטו היהודי: בין דייוויד פיליפסון לדוד ילין
	ספרים ודברי ביקורת
593	יוסף הלר: היסטוריון אובייקטיבי? אב"א אחימאיר כמקרה־מבחן (Peter Bergamin, <i>The Making of the Israeli Far-Right: Abba Achimeir and Zionist Ideology</i>)
612	טלי מרים ברנר: תקופת הנעורים באשכנז בימי הביניים (איל לוינסון, ויגדלו הנערים: מגדר ומיניות באשכנז בימי הביניים)
616	אביירם צורף: הדרשה כספרות שבעל פה ובגדאד במפנה המאה העשרים (רבקה קדוש, סיפורי הרב יוסף חיים מבגדאד: היבטים פואטיים, אידיאיים וחברתיים)
620	אסתי ינקלביץ: טבריה בתקופת המנדט (מוסטפא עבאסי, טבריה ותושביה הערבים בימי השלטון הבריטי 1918–1948)
627	יחיעם ויץ: שבידת האקדמאים: משמעותה וחשיבותה ההיסטורית (אבי בראלי ואורי כהן, מרד האקדמאים: עימות חברתי-פוליטי על פערי שכר בשנות החמישים)
633	מספרות המחקר
XXIX	תקצירים באנגלית

בין גאולה לקבלת הזר: דרכו של הספר 'רעות מדין' לספרות ההשכלה

מאת זהר שביט

בשנת 1843 ראה אור בברסלאו ספר בשם 'רעות מדין או ילדות משה',¹ תרגום לעברית של *Les Bergères de Madian ou, la jeunesse de Moïse, poème en prose en six chants*, ספרה של מאדאם סטפני פליסיטה דה־ז'נליס (Stéphanie Félicité de Genlis).² פואמה זו, הבנויה משישה חלקים המכונים אצל דה־ז'נליס 'שירים',³ סיפרה את קורותיו של משה במדין; היא ראתה אור לראשונה ב־1812. כלומר, התרגום הופיע יותר משלושים שנה אחרי הופעת המקור. הספר תורגם לעברית, ככל הנראה מתרגומו לגרמנית, בידי דויד זאמושץ (David Samoscz), איש תנועת ההשכלה, תושב ברסלאו, סופר שתרגם לעברית כמה וכמה ספרים.

תרגום הספר מעלה שורה של שאלות: מדוע נדרש משכיל יהודי מברסלאו לפנות לטקסט זר, שתורגם לגרמנית מצרפתית, כדי לספר לילדי ישראל את הסיפור המקראי על חיי משה?⁴ עד כמה הכירו המשכילים את יצירתם של אנשי הנאורות בצרפת ואיך הגיעו

* מאמר זה נכתב במסגרת פרויקט המחקר של ה־DFG: Innovation durch Tradition? Jüdische Bildungsmedien als Zugang zum Wandel kultureller Ordnungen während der 'Sattelzeit', שנוהל בשיתוף פעולה עם פרופסור סימונה לסיג מה־Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung ו־German Historical Institute Washington. תודתי לכל מי שסייעו לי בעבודה על המאמר: עירד בן־יצחק, נטלי גולדברג־נימרק, רן הכהן, רחל ויסברוד, יחזקאל חובב, מעוז כהנא, סווטלנה נטקוביץ, עידו פלד, נאדין קופרטי־צור, רן קלדרון, יובל רובוביץ וגינתר שטמברגר. תודה גדולה במיוחד לעמנואל הלפרין ולהדס זהבי.

1 *Die Hirtinnen* [!] *von Midjan oder Moses Jugend von Frau von Genlis*, Ins Hebräische übersetzt von David Samoscz, Breslau 1843; רעות מדין או ילדות משה, ברעסלוא בשנת מבינים יגילו וישמח בך לפ"ק, נדפס אצל הירש זולצבאך. מכאן ואילך יובאו ההפניות לתרגום זה בציון שם המתרגם – זאמושץ. שמות הכותרים והציטוטים יובאו בכתוב חסר כמו במקור. לרשימת ספריו ותרגומיו של זאמושץ ראו נספח א.

2 Stéphanie Félicité de Genlis (Stéphanie Félicité du Crest de Saint-Aubin), *Les Bergères de Madian ou la jeunesse de Moïse: poème en prose en six chants*, Paris 1812. מכאן ואילך יובאו ההפניות לספר זה בציון שם הסופרת – דה־ז'נליס.

3 על התפתחות האידייליות בפרוזה, שאליהן שויך 'רעות מדין', ראו: Hava Jechova, Fr. Mouret and J. Voisine (eds.), *La Poésie en prose, des Lumières au Romantisme*, Paris 1993, p. 122

4 על סיפורי המקרא לילדים ראו: רן הכהן, סיפורי־מקרא לילדים יהודיים בתקופת ההשכלה בגרמניה: ההשכלה ביחס לתנ"ך, להיסטוריה ולמודלים גרמניים, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, 1994, עמ' 48–51.

אליה? האם הכירו את עבודתה הפדגוגית של דה־ז'נליס ואת ספריה? ולמה בחר זאמושץ לתרגם את הספר הזה דווקא, ספר שלא זכה לא בצרפת ולא בגרמניה לפופולריות שממנה נהנו ספריה האחרים של דה־ז'נליס?

ממבט ראשון נראה שבחירתו של זאמושץ לתרגם את 'רעות מדין' הייתה מקרית, והתרגום לעברית אינו אלא קוריוז על מדף ספריית ההשכלה. ואולם, ההתחקות אחר קורותיה של דה־ז'נליס ואחר גלגולי הספר מלמדת, כפי שנראה בהמשך, שאין מדובר בבחירה מקרית של ספר לתרגום. לפנינו, מצד אחד, פרק בהתפתחות העניין שגילתה ספרות הנאורות הצרפתית בתמות מקראיות, ומצד אחר, פרק בשאלת המגעים בין ספרות ההשכלה לספרות הנאורות באירופה. בפרק זה עוסק המאמר.

הדיון במגעים בין ספרות ההשכלה לספרות הנאורות באירופה מתמקד בתהליכי השאילה ביניהן, ובעיקר באופן שבו ספרות אחת (היהודית, כלומר הספרות שנועדה לקוראים יהודים) נוטלת טקסטים או מודלים מספרות אחרת (במקרה הזה, הצרפתית בתיווך הגרמנית) ומתאימה אותם לצרכיה ולמטרותיה, שאינם זהים לאלה שהיו לטקסטים בספרות המקור.⁵ המאמר דן בשינויים שערך זאמושץ בטקסט המקורי (המתווכ) כדי להתאימו לספרות היהודית,⁶ ובערכים האידיאיים והאידיאולוגיים שביקש לייבא לספרות היהודית באמצעות תרגומו.⁷

לעיתים נדירות מצויות בידינו עדויות כתובות לתהליך הזה, ובדרך כלל אין לנו אפילו הוכחות חותכות ליהוי הטקסט המקורי ועלינו להסתפק בעדויות נסיבתיות. במקרה שלפנינו, שער התרגום של 'רעות מדין' מציין במפורש שהחיבור הוא תרגום ספרה של דה־ז'נליס, אם כי כאמור מדובר בתרגום מתווכ.⁸ זאמושץ תרגם את הספר לעברית קרוב

Itamar Even-Zohar, 'The Making of Culture Repertoire and the Role of Transfer', *Target*, 9, 2 (1997), pp. 373–381

יש להדגיש, שאני דנה בשאלת התרגומים בהקשר התרבותי-ההיסטורי שבו נוצרו ולא כדיון מהותני. ראו: Gideon Toury, 'The Notion of "Assumed Translation": An Invitation to a New Discussion', *Letterlijkheid Woordelijkheid/Literality Verbality*, eds. Henri Bloemen, Erik Hertog and Winibert Segers, Antwerpen 1995, pp. 135–147

לדיון בשאלת הייבוא של ערכים אידיאיים ואידאולוגיים ראו: Nancy Sinkoff, 'Strategy and Ruse in the Haskalah of Mendel Lefin of Satanów (1749–1826)', *New Perspectives on the Haskalah*, eds. David Sorkin and Shmuel Feiner, Oxford–Portland, OR 2001, pp. 86–102; Iris Idelson-Shein, *Difference of a Different Kind: Jewish Constructions of Race during the Long Eighteenth Century*, Philadelphia 2014, pp. 151–178; Zohar Shavit, 'Robinson der Jüngere in the Service of the Haskalah: Joachim Heinrich Campe, the Haskalah and the "Bildung" Project in Jewish Society', *Jüdische religiöse Erziehung im Zeitalter der Emanzipation: Konzepte und Praxis (Europäisch-jüdische Studien Beiträge*, 56), ed. Dorothea M. Salzer, Berlin 2022, pp. 201–252

לדיון במושג 'תרגום מתווכ' ראו: Gideon Toury, 'A Lesson from Indirect Translation', *Descriptive Translation Studies and Beyond*, ed. Gideon Toury, Amsterdam 2012, pp. 161–178; Alexandra Assis Rosa, Hanna Pięta and Rita Bueno Maia, 'Theoretical,

לוודאי מן התרגום לגרמנית של תיאודור הל (Theodor Hell),⁹ שכן בשער התרגום מופיע שם הספר בעברית ובגרמנית ולא בצרפתית: *Die Hirtinnen von Midjan oder Moses Jugend* [!], ושמה של הסופרת נכתב *Frau von Genlis*.

רבים מספריה של דה-ז'נליס זכו לפופולריות עצומה גם מחוץ לצרפת, אבל רעות מדין' הוא ספרה היחיד שתורגם לעברית, אף שהמשכילים נטו בדרך כלל לתרגם כמה ספרים של אותו מחבר, במיוחד מחברים שזכו לפופולריות, כמו במקרה של יואכים היינריך קאמפה (Joachim Heinrich Campe).¹⁰ גם העיתונות היהודית כמעט שלא התייחסה לדה-ז'נליס, להוציא כמה רשימות ביקורת שנכתבו על תרגומו של זאמושץ או על התרגום לגרמנית של ספרה 'האמהות היריבות או הוצאת הדיבה' (*Les Mères rivales, ou la calomnie*),¹¹ שתרגמה אסתר גד ברנאר (Esther Bernard, née Gad).¹² תרגומו של זאמושץ היה חלק ממפעל התרגום הגדול של תנועת ההשכלה, שמילא תפקיד מרכזי בבניית ארון הספרים של התנועה.¹³ תפקידם של התרגומים בבניית ספרות ההשכלה היה כה מרכזי עד שכמה חוקרים, כמו גדעון טורי, סבורים שיש לראות את כל

- Methodological and Terminological Issues Regarding Indirect Translation: An Overview', *Translation Studies*, 10, 2 (2017), pp. 113–132
- 9 שם העט של קרל גוטליב תיאודור וינקלר (Karl Gottlieb Theodor Winkler). התרגום לגרמנית ראה אור בהוצאת הינריקס (Hinrichs) ב-1814, סמוך לצאתו לאור בצרפתית: Stéphanie Félicité de Genlis (Stéphanie Félicité du Crest de Saint-Aubin), *Die Hirtinnen von Midian oder Moseh's Jugend von der Frau von Genlis*, Kleine Romane und Erzählungen aus dem Französischen von Theodor Hell, Leipzig 1814. מכאן ואילך יובאו ההפניות למקור זה בציון שם המתרגם – הל.
- 10 שביט (לעיל, הערה 7), עמ' 201–252.
- 11 Mme de Genlis, *Les Mères rivales, ou la calomnie*, 1–3, Berlin–Paris 1800–1801; Frau von Genlis, *Die beiden Mütter oder der Verläumdung*, 1–3, translated by Esther Bernard, née Gad, Berlin 1800–1803. הסופר ואיש החינוך יוהאן גוטליב שומל חיבר בראשית המאה התשע עשרה תיאור ביוגרפי קצר של אסתר גד ובו ציין גם את תרגומה. פטר בער הדפיס את החיבור מחדש, ופרסמו ב-1817 בכתב העת בגרמנית 'שולמית'. ראו: *Sulamith*, 5, 1 (1817), pp. 252–258.
- 12 נטלי גולדברג-ניימרק, "'הנפש נטולת מין היא" – אסתר גד והנאורות', היסטוריה, 22 (חשון תשס"ט), עמ' 77–104.
- 13 על מקומו המרכזי של התרגום בבניית ספריית ההשכלה ראו: חיים שוהם, בצל השכלת ברלין, תל אביב 1996; Gideon Tury, 'Zielgerichtetheit einer Übersetzung, oder: Warum wurde ein deutscher Schlaraffenland-Text so in die hebräische Kinderliteratur übertragen?', *Kinderliteratur im interkulturellen Prozeß: Studien zur allgemeinen und vergleichenden Kinderliteraturwissenschaft*, eds. Hans-Heino Ewers, Gertrud Lehnert and Emer O'Sullivan, Stuttgart 1994, pp. 11–99; Zohar Shavit, 'Intercultural Relationships: The Importance of the Study of Cultural Interference for the Historical Study of Children's Literature. Test-Case – The Relations between German and Jewish Children's Literatures during the 18th and the 19th Centuries', *Comparison*, 2 (1995), pp. 67–80.

החיבורים של ההשכלה כתרגומים, במונח הרחב של המילה, אלא אם כן הוכח אחרת.¹⁴ בפעילות תרגומית זו ניתן מקום מרכזי לספרות הגרמנית, שכן ממנה או בתיווכה תורגמו לעברית טקסטים רבים.¹⁵ כך או כך, גם אם חיברו אנשי תנועת ההשכלה טקסטים מקוריים, התרגומים מילאו תפקיד חשוב לא רק בבניית הרפרטואר של ספרות ההשכלה, אלא גם בהכנסת דפוסי התנהגות וכללי התנהגות חדשים לחברה היהודית ובהצגת סדר יום חברתי ועמדות פוליטיות.¹⁶

טקסטים נבחרו לתרגום על פי מכלול של שיקולים, שבדרך כלל נוסחו רק במובלע. החשובים שבהם היו מעמדם של החיבורים בספרות הגרמנית, בדרך כלל ספרות הנאורות, והביטוי שנתנו לערכיה; מידת הזיקה של הטקסטים לנושאים שעמדו על סדר היום של תנועת ההשכלה; והזיקה שלהם לנושאים יהודיים או לדמויות מן ההיסטוריה היהודית. על השיקולים האלה אפשר ללמוד מניתוח החיבורים עצמם, ולא ממטא-טקסטים המתייחסים לתרגום, מפני שאלה כמעט שאינם בנמצא.

אני מבקשת לטעון שהחלטתו של זאמושץ לתרגם לעברית את 'רעות מדין' לא הייתה מקרית. היא נבעה מקשריה של המחברת עם חוגי המשכילים בכלל וחוגי המשכילות בברלין בפרט, וגם מנושאו של הספר – פרק בחיי משה – ומתפיסתה של דה'ז'נליס את דמותו של משה. ואולם, טענתי העיקרית היא שזאמושץ בחר לתרגם את הספר בראש ובראשונה בגלל העמדה שנקטה דה'ז'נליס במחלוקת שהתגלעה בצרפת בזמן המהפכה ומייד אחריה בדבר היחס הראוי למהגרים, לפליטים ולזרים שהגיעו לצרפת באותם ימים (ראו להלן, סעיף ז).¹⁷ 'רעות מדין' ביקש להעביר בעברית וב'לבוש מקראי' מסר אמנציפטורי דומה בנוגע למעמד היהודים, שלדעת זאמושץ היה רלוונטי לחברה היהודית בת הזמן. במילים אחרות, זאמושץ מצא בספר ביטוי לתקווה המשכילית להתקבלות אוהדת ומכילה של החברה היהודית בחברה הלא-יהודית, תוך שמירה על שונותה של החברה היהודית.

14 גדעון טורי, 'ראשית התרגום המודרני לעברית: עוד מבט אחד', דפים למחקר הספרות, 2 (1998), עמ' 112.

15 על השימוש בגרמנית כלשון מתווכת ראו: שם, עמ' 112, 114–115; שוהם (לעיל, הערה 13), עמ' 31–33.

16 Zohar Shavit, 'Train Up a Child: On the Maskilic Attempt to Change the Habitus of Jewish Children and Young Adults', *Journal of Jewish Education*, 82, 1 (2016), pp. 28–53.

17 Michèle Bokobza Kahan, 'Hospitality, Revolution and the Emigrant Experience: Guests and Hosts in French Revolutionary Novels of Emigration Written by Women', *Dalhousie French Studies*, 120 (Winter 2022), pp. 127–141.

א. התרגומים של דויד זאמושץ

מתרגם הספר, דויד זאמושץ, נולד ככל הידוע לנו בקמפן (Kempen) בשנת 1789 או 1790 ובצעירותו עבר לברסלאו. בהיעדר ארכיונים מסודרים על אנשי תנועת ההשכלה, יש קושי ניכר בשחזור קורותיהם, במיוחד אלה שגרו מחוץ למרכזים גדולים כמו ברלין, ולכן נביא כאן את המידע המועט שהצלחנו ללקט על קורותיו של זאמושץ. בהקשר זה אעיר, שאפשר להתקנא בחוקרי הנאורות, שלרשותם עומד עושר של מידע בארכיונים ובספרי עיון, כפי שניתן ללמוד גם מן הדיון בדה־ז'נליס.

ידוע לנו שבברסלאו עסק זאמושץ בהוראה, והיה 'חבר־טיטל' (Chabertitel)¹⁸ של הדיינים שלמה הלוי (Salomo ha-Levi) ואהרון קארפונקל (Aharon Karfunkel). ב־1822 זכה בהגרלה בסכום כסף ניכר, החל לעסוק במסחר, השקיע את הונו בהוצאת ספריו, והמשיך בכך גם אחרי שהפסיד את הונו. בברסלאו מצא זאמושץ קהילה יהודית גדולה ומרכז חשוב של פעילות משכילית. ב־1780 הוקמה בעיר אגודת משכילים בשם 'אגודת האחים' (Gesellschaft der Brüder), וב־1791 נוסד בה בית ספר משכילי – 'בית הספר המלכותי על שם וילהלם' (Königliche Wilhelmsschule). בית הספר משך לעיר משכילים, בעיקר כדי לשמש בו בתפקידי גיהול והוראה. גם מערכת 'המאסף' ובית דפוס פעלו בברסלאו – משנת 1795 ועד שהופסקה הופעת 'המאסף' ב־1797 (את כתב העת החל להוציא מחדש שלום הכהן בשנת 1809, תחילה בברלין, לאחר מכן באלטונה ולבסוף בדסאו). במהלך העשור האחרון של המאה השמונה עשרה התפתח בברסלאו מרכז צנוע להדפסת ספרי השכלה, והיו בה אנשי עט יהודים שכתבו בגרמנית ומיענו את ספריהם גם לציבור הקוראים הלא־יהודי.¹⁹

בברסלאו למד זאמושץ לימודי חול באופן לא שיטתי, והרחיב את היכרותו עם ספרות העולם. הוא אהב להפגין בספריו את בקיאותו ולהתהדר בה, בהביאו, לדוגמה, מובאות מכתביהם של קיקרו וסנקה. הוא היה מקורב לראשי תנועת ההשכלה ו'חוכמת ישראל' בגרמניה, ובעיקר לדויד פרידלנדר (David Friedländer) וליליוס פירסט (Julius Fürst). כמו כן ניסה ליצור קשרים עם חוקרים גרמנים מן המעלה הראשונה, דוגמת חוקר המקרא והלשונות השמיות וילהלם גזניוס (Wilhelm Gesenius).²⁰

18 המילה 'חבר' מסמנת את בעל הבית הבוגר בקהילה – מלומד שאינו רב – כתואר לקראת 'מורנו' הרם ממנו. תודתי למעוז כהנא.

19 נטלי ניימרק־גולדברג, 'בהשכלה ומעבר לה: כניסתם של משכילי ברסלאו לרפובליקת הספרים הגרמנית', הספרייה של תנועת ההשכלה, בעריכת שמואל פיינר ואחרים, תל אביב תשע"ה, עמ' 397.

20 Georg Herlitz and Bruno Kirschner, *Jüdischer Lexikon*, 1–2, Frankfurt am Main 1987, p. 83; N.N., 'Samosz', *Allgemeine Zeitung des Judentums*, 23 (1864), pp. 253–254; 'Samoscz, David', *The Jewish Encyclopedia*, 10, New York 1905, pp. 684–685; Julius Fürst, *Bibliotheca Judaica: Bibliographisches Handbuch der gesammten jüdischen Literatur mit Einschluss der Schriften über Juden und Judentum und einer Geschichte der jüdischen Bibliographie*, 2, Hildesheim 1960, pp. 231–232; גצל קרסל,

זאמושץ פרסם לפחות עשרים ספרים, תרגום ומקור (ראו נספח א), ובהם המישה מחזות מקוריים. שניים מהם עסקו בתמות מקראיות: 'פלגש בגבעה' (1818) ו'תשועת דוד בעמק האלה' (1821), שראה אור כחלק מספרו 'רסיסי המליצה'.²¹ מפעל התרגום של זאמושץ ראוי למחקר נוסף. ואולם מן הספרים שתרגם ברור שהתמצא במתרחש בספרות הגרמנית, בעיקר זו שכוונה לילדים ולבני נוער, וגם ממקום מושבו בפרובינציה הצליח להתעדכן במתרחש בחידושי הספרות הגרמנית.

הוא תרגם לעברית ספרים שזכו להצלחה רבה בגרמניה, כמו 'ספר נהר מעדן'²² – תרגומו לעיבוד הפרוטסטנטי של סיפורי המקרא מאת יוהן היבנר (Johan Hübner),²³ שראה אור לראשונה ב־1714 וזכה לעשרות מהדורות ועיבודים.²⁴ כמו כן, תרגם לעברית שלושה מספריו של קאמפה, אחד מחשובי הפדגוגים בנאורות הגרמנית:²⁵ ב־1819 תרגם את ספרו *Sittenbüchlein*, והוציאו לאור בשם 'תוכחות מוסר'; ב־1824 תרגם את *Die Entdeckung von Amerika*, ופרסמו בשם 'מציאת אמריקא' (התרגום אבד); ובאותה שנה תרגם גם את 'רובינון הצעיר' (*Robinson der Jüngere*).²⁶ ב־1843 תרגם לעברית את המחזה *Erast* מאת סלומון גסנר (Salomon Gessner),²⁷ והוא פורסם בשם 'אלדד ותרצה' כנספח לספרו 'אש דת'. שני ספרי השירה שלו, 'רסיסי המליצה' ו'אגדת שושנים',²⁸ כללו תרגומים של שירה גרמנית מאת משוררים כגון וייסה (Christian Felix Weiße),²⁹

לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, מרחביה תשכ"ה, עמ' 754–755. למרבה הצער, לא נמצאה בארכיונים של גזניוס בהאלה (Halle) עדות להתכתבות בינו ובין זאמושץ: Archiv der franckeschen Stiftungen Halle, Universitätsarchiv der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Stadtarchiv Halle an der Saale

21 דוד זאמושטש, רסיסי המליצה, דיהרנפורט 1821–1822; לניתוח המחזה 'פלגש בגבעה' ראו: נעמי זהר, באור חדש: עיונים במחזה העברי המקראי בתקופת ההשכלה, רמת גן תשס"א, עמ' 152–171.

22 היבנער [יוהן היבנר], ספר נהר מעדן, בתרגום דוד זאמושטש, ברעסלויא תקצ"ז [1837].
23 Johann Hübner, *Zweymahl zwey und funffzig auserlesene biblische Historien aus dem Alten und Neuen Testamente, der Jugend zum Besten abgefasset*, Hildesheim 1986 [1714]

24 Ran HaCohen, 'A Christian Bible for Jewish Children', *Jewish Studies Quarterly*, 14 (2007), pp. 198–206

25 על השימוש בתרגומי קאמפה להכנסת תפיסות הפילנתרופיזם וערכי הבילדונג לחברה היהודית ראו: שביט (לעיל, הערה 7), עמ' 201–252.

26 קמפע [יוהכים היינריך קאמפה], תוכחות מוסר, בתרגום דוד זאמושטש, ברעסלויא 1819; הנ"ל, ראהבינזאהן דער יינגערע: איין לעזעבוך פיר קינדער, בתרגום דוד זאמושטש, ברעסלויא תקפ"ד [1824]. וראו: Zohar Shavit and Hans-Heino Ewers, in cooperation with Ran HaCohen and Annegret Völpel, *Deutsch-jüdische Kinder- und Jugendliteratur von der Haskalah bis 1945: die deutsch- und hebräischsprachigen Schriften des deutschsprachigen Raums, ein bibliographisches Handbuch*, 1, Stuttgart 1996, p. 896

27 שם, עמ' 394; דוד זאמושטש, אש דת, Breslau 1834, עמ' 83–127.

28 הנ"ל, אגדת שושנים, ברעסלויא תקפ"ז [1826–1827].
29 על הקשר העמוק בין אנשי רוח יהודים לווייטה, המייסד והעורך של כתב העת *Der Kinderfreund*,

רמלר (Karl Wilhelm Ramler), הרדר (Johann Gottfried Herder), לסינג (Gotthold Friedrich von), גלרט (Ephraim Lessing), ושיילר (Christian Fürchtegott Gellert) ושיילר (Schiller). כל חיבוריו ותרגומיו, שקצתם לא שרדו, ראו אור בברסלאו, רובם כנראה בבית הדפוס של הירש זולצבאך.

ב. קשריה של דה-ז'נליס עם המשכילות היהודיות

בת האצולה דה-ז'נליס, שגלתה מצרפת לאחר המהפכה, הייתה סופרת פורייה ורבת השפעה, ולא אחת אף הושוותה לרוסו. כמה מספריה הפכו רבי מכר ורבי השפעה, ויותר מכולם הרומן 'אדל ותיאודור', או מכתבים על דבר החינוך' (*Adèle et Théodore ou lettres sur l'éducation*).³⁰ המהדורה הראשונה של הרומן אזלה שמונה ימים לאחר צאתה לאור,³¹ וארבע עשרה מהדורות של החיבור הודפסו בצרפת בתוך ארבע שנים (1786–1782),³² כמעט כמו רב מכר אחר שפורסם באותם ימים – 'אמיל' של רוסו, שזכה לשש עשרה מהדורות בתוך שש שנים.³³ לפני המהפכה, במהלכה ולאחריה בלטה ביצירתה של דה-ז'נליס אדיקותה כקתולית, לצד נוכחות של מחשבה ביקורתית בסוגיות פוליטיות, מגדריות וחברתיות בנות הזמן. תוך כדי המהפכה ואחריה היא עסקה בציווי המוסרי שבבסיס 'הכנסת אורחים', שכן המושג הפך מנושא מופשט לשאלה דחופה בעבור פליטים, מהגרים וזרים, שמצאו עצמם חסרי מעמד מדיני, ובהם דה-ז'נליס עצמה, שהפכה פליטה לפרק זמן קצר.³⁴

אפשר ללמוד מן הסיפור על הביקור שערך וייסה אצל רוסו. מסופר כי כאשר בא לבקר את רוסו ב-1760 במונטמורנסי (Montmorency), הביא עימו וייסה שתי מתנות הקשורות למשה מנדלסון: האחת – *Abhandlung über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen* – התרגום לגרמנית של מנדלסון למסה של רוסו 'על המקור והיסודות של אי-השוויון בין בני האדם' – *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, והאחרת – ספרו של מנדלסון 'פיידון'. לפי המסופר, למרות התנגדותו לספרים בכלל, והכרותו שאין בנמצא ספר שהיה רוצה לקרוא, גילה רוסו עניין בספריו של מנדלסון בשל היותו יהודי. ראו: Francis A. Waterhouse, 'An Interview with Jean Jacques Rousseau', *PMLA – Publications of the Modern Language Association of America*, 37 (1922), pp. 114–115.

שוויסה הביא לרוסו את 'פיידון' ב-1760, אף שהספר התפרסם ב-1767.

30 Mme de Genlis, *Adèle et Théodore ou lettres sur l'éducation*, Paris 1782

31 Stéphanie-Félicité Du Crest, comtesse de Genlis, *Mémoires inédits de Madame la comtesse de Genlis: pour servir à l'histoire des dix-huitième et dix-neuvième siècles*, 3, Paris 1825–1826, p. 145

32 לפירוט כל המהדורות ראו: Angus Martin, Vivienne G. Mylne and Richard Frautschi, *Bibliographie du genre romanesque français 1751–1800*, Paris 1977

33 Denise Yim, 'Madame de Genlis's "Adèle et Théodore": Its Influence on an English Family's Education', *Australian Journal of French Studies*, 38 (2001), p. 141

34 Sophie Bourgault, 'A Forgotten Revolutionary Pamphlet: Madame de Genlis on Hospitality', *Women's Studies*, 44, 8 (2015), pp. 1130–1155; Mary Trouille, 'Toward a

בשלהי המאה התשע עשרה נשכחה דה־ז'נליס, אבל בשנים האחרונות שב המחקר לעסוק בה, בעיקר בהקשר של חקר המגדר, ההגירה והתפתחות הפדגוגיה.³⁵ כמה מחוקרי הפדגוגיה סבורים שהשפעתה על תפיסות החינוך ועל הגישות החינוכיות המעשיות הייתה רבה מכפי שהיה מקובל לייחס לה,³⁶ ואפילו עמוקה מזו של רוסו,³⁷ בשל המקום המרכזי שניתן בשיטתה לערכי הדת והמוסר הקתוליים.³⁸ יחד עם זאת, גם ההתעניינות המחקרית כיום בדה־ז'נליס אינה דומה ולו במעט לפרסום שזכתה לו בימיה.

לא נוכל להרחיב כאן בסיפור חייה המרתקים והפתלתלים של דה־ז'נליס, בדמותה המורכבת ובמעמדה בקרב חוגי הנאורות בצרפת, ובכלל אלה יחסיה עם האנציקלופדיסטים; נושאים אלה ראויים לדיונים נפרדים.³⁹ במאמר זה אתמקד בארבעה עניינים: מעמדה הספרותי של דה־ז'נליס באירופה ותרגומיה לספרויות אירופיות אחרות, ובפרט הספרות הגרמנית; קשריה עם חוגי המשכילות היהודיות, בעיקר בברלין; יחסיה עם מנהיגי הכת הדתית פרנסואה גיום קואסן (François Guillaume Coëssen), בעיקר בזיקה לדמותו של משה; ועמדתה ביחס לקבלת הזרים שהיגרו לצרפת, שאותה ביטאה כבר בעצם ימי המהפכה.

- New Appreciation of Mme de Genlis: The Influence of Les Battuécas on George Sand's Political and Social Thought', *The French Review*, 71 (1998), pp. 565–576
- 35 בורגו (לעיל, הערה 34), עמ' 1139; Anne L. Schroder, 'Going Public against the Academy in 1784: Mme de Genlis Speaks out on Gender Bias', *Eighteenth-Century Studies*, 32 (1999), p. 376; Olivier Deshayes, *Le Destin exceptionnel de Mme de Genlis (1746–1830): une éducatrice et femme de lettres en marge du pouvoir*, Paris 2014, p. 249; Bonnie Arden Robb, 'Célestin/Célestine: Ambiguities of Identity chez Mme de Genlis', *Eighteenth-Century Fiction*, 12 (2000), pp. 549–564; Lesley H. Walker, 'Producing Feminine Virtue: Strategies of Terror in Writings by Madame de Genlis', *Tulsa Studies in Women's Literature*, 23, 2 (2004), pp. 213–236
- 36 Béatrice Bomel-Rainelli, 'De Rollin à Madame de Genlis: les traités et les romans d'éducation du XVIIIe siècle dans les manuels d'histoire de la littérature de 1852 à 2005', *Lumen*, 26 (2007), p. 94
- 37 יים (לעיל, הערה 33), עמ' 156; Marie-Emmanuelle Plagnol, 'Le Théâtre de Mme de Genlis: une morale chrétienne sécularisée', *Dix-huitième Siècle*, 24 (1992), p. 368; François Bessire and Martine Reid (eds.), *Madame de Genlis: Littérature et éducation*, Rouen 2008, p. 2
- 38 Isabelle Brouard-Arends, 'Trajectoires de femmes, éthique et projet auctorial, Mme de Lambert, Mme d'Épinay, Mme de Genlis', *Dix-huitième Siècle*, 36 (2004), pp. 195–196; Marie-Emmanuelle Plagnol, 'Anti-Lumières et révolution: les stratégies argumentatives et narratives de Mme de Genlis', *Oeuvres et critiques*, 38 (2013), pp. 61–76
- 39 Denise Brahimi, 'Anna Nikliborc, L'œuvre de Mme de Genlis, Wrocław, 1969, Acta Universitatis Wratislaviensis n° 96 – Romanica Wratislaviensia IV', *Dix-huitième Siècle*, 5, 1 (1973), pp. 491–492

כל ספריה המצליחים תורגמו לגרמנית, על פי רוב זמן קצר לאחר שראו אור בצרפתית. עם מעגל המתרגמים ומחברי ההקדמות לספריה נמנו סופרים ואישים מרכזיים בנאורות הגרמנית, ולרובם הייתה זיקה למשכילים יהודים. לדוגמה, קאמפה כתב את ההקדמה וההערות לספרה 'אדל ותיאודור', שתורגם לגרמנית בסמוך להופעתו בצרפתית.⁴⁰ ספרה 'תיאטרון חינוכי לצעירים' (*Théâtre à l'usage des jeunes personnes*),⁴¹ שארבעת כרכיו ראו אור בצרפתית בין השנים 1779–1780, תורגם לגרמנית ב־1782 בידי כריסטיאן פליקס וייסה, אחד הפדגוגים החשובים של הנאורות. על מידת ההערכה שרחשו לה בגרמניה יעידו דבריו של גתה (Goethe) באחת משיחותיו עם יוהן פטר אקרמן (Johann Peter Eckermann), שבה עימת את אמירותיו 'המזיקות', לדבריו, של וולטר עם דברי המוסר המועילים של דה־ז'נליס.⁴²

לאחר שבעלה, שנמנה עם הז'רונדינים, הוצא להורג בגיליוטינה בשנת 1793, ברחו בעור שיניה מצרפת המהפכנית והגיעה לברלין. שם התיידדה עם נשים יהודיות מחוגי המשכילות, ובהן העלמה העיוורת רחה איציג (Recha Itzig), בת למשפחת איציג, שנמנתה עם אליטת הממון היהודית והייתה מעורבת בשלל יוזמות חברתיות ותרבותיות.⁴³ דה־ז'נליס לימדה את איציג נגינה בנבל, ובאמצעותה הכירה עוד נשים מן האליטה היהודית וגם להן נתנה שיעורים בנגינה ובצרפתית. עם תלמידותיה נמנו פיליפין כהן (Philippine Cohen),⁴⁴ הנרייטה הרץ (Henriette Herz)⁴⁵ ואסתר גד ברנאר, שכאמור גם תרגמה לגרמנית את אחד מספריה של דה־ז'נליס. נשות הסלון היהודיות סייעו לה

Stéphanie Félicité Ducrest de Saint Aubin de Genlis, *Adelheid und Theodor, oder,* 40

Briefe über die Erziehung, translated by Peter Adolf Winkopp, Gera 1783–1784

eadem, *Erziehungstheater für junge Frauenzimmer*, translated by Christian Felix 41

Weiß, Leipzig 1780

שיחות גיתה עם אקרמן, ליקט ותרגם מגרמנית צבי וויסלבסקי, הוסיף מבוא והערות ישראל מהלמן, ירושלים תשל"ג, עמ' 69.

על קשריה עם רחה איציג, ולאחר מכן עם נשות הסלונים היהודיות, ראו: Jean Harmand, 43

Madame de Genlis: Sa vie intime et politique, 1746–1830, Paris 1912, pp. 368–375

על פיליפין ראו: Hannah Lotte Lund, *Der Berliner Jüdische Salon um 1800*, Berlin 1912, pp. 160, 191 n. 172 44

2012, p. 168 n. 160, 191 n. 172. גם לאחר שובה לצרפת נשארה דה־ז'נליס בקשר עם כמה מנשות הסלון היהודיות, ראו: לונד, עמ' 470–471, הערה 140.

כך תיארה הנרייטה הרץ בויכרונותיה את חוויית הלימוד אצל דה־ז'נליס: 'אלי היא התייחסה 45

בהביבות מיוחדת, מפני שלדבריה הייתי דומה לבתה, או לבתה המאומצת, אינני יודעת בדיוק. אבל זה לא מנע ממנה להיות מאוד לא מרוצה מהסגנון שלי בצרפתית. היא הרבתה לתקן את חיבורי, והייתה מרוצה מאלה של חברותי. המצב השתנה כאשר היינו קוראות קלסיקות צרפתיות.

כאן הורעפו עלי מחמאות, ואילו האחרות לא זכו לכך. את הקומדיה קראתי, לדבריה, מצוין. אבל כאשר עברנו לטרגדיה שוב הייתה לא מרוצה. זה לא הטון הנכון! [בצרפתית] קראה שוב ושוב.

ראו: Henriette Herz, *Ihr Leben und ihre Erinnerungen*, ed. J. Fürst, Berlin 1850, pp. 165–166

למצוא בברלין תלמידים פרטיים,⁴⁶ והיא הפכה אורחת מחוזרת בבתיהן של משפחות מאייר (Meyer), אפרים (Ephraim) וכהן, ומשתתפת קבועה בסלונים של הנרייטה הרץ ורחל לויין (Rachel Levin).⁴⁷

ג. דה'ז'נליס וסיפורי המקרא

הכתיבה בצרפת על תמות מקראיות, המזוהה בדרך כלל עם המחזות המקראיים שכתב ראסין (Racine) – 'עתליה' (Athalie, 1691) ו'אסתר' (Esther, 1689) – דעכה אומנם לאחר מותו של לואי הארבעה עשר, אך נהנתה מפריחה מחודשת בתקופת הנאורות, וכתיבתה של דה'ז'נליס הייתה חלק מן המגמה הזאת.⁴⁸ מראשית דרכה הספרותית עסקו מחזותיה של דה'ז'נליס בתמות שנשאלו מן המקרא ומן הספרות האפוקריפית. היא עיבדה לצרפתית את המחזה 'מות אדם' (La Mort d'Adam – Der Tod Adam), מאת המשורר הגרמני פרידריך גוטליב קלופשטוק (Friedrich Gottlieb Klopstock), ובספרה הפופולרי 'תיאטרון חינוכי לצעירים' נכללו מחזות על דמויות מקראיות. היא גם הייתה חלוצה בכתיבת מחזות מקראיים לילדים, ובהם 'רות ונעמי' ו'יוסף ואחיו', שהוצגו במסגרות משפחתיות ונועדו להנחיל לקוראיהם את המידות הטובות של גיבוריהם. הדבקות במידות הטובות נתפסה אצל דה'ז'נליס כחלק מתהליך של תיקון עצמי וכתנאי לתיקון החברה כולה, וזו כנראה הייתה אחת הסיבות להצלחתה הגדולה באירופה כולה, ובמיוחד בספרד וברוסיה.⁴⁹ כתיבתה על חיי משה נבעה לא רק מן ההתעניינות הכללית של הנאורות הצרפתית בתמות מקראיות אלא גם מקשריה עם פרנסואה גיום קואסן, שאותו העריצה. קואסן הנהיג במשך השנים 1810–1847 כת דתית שכונתה 'הבית האפור'. הכת משכה אליה

46 הרמן (לעיל, הערה 43), עמ' 368–375. על בני האליטה הכלכלית של יהודי גרמניה ועל פעילותם הפילנתרופית ראו: שמואל פיינר, מהפכת הנאורות, ירושלים תשס"ב, עמ' 133–137.

47 לונד (לעיל, הערה 44), עמ' 26, 188, 315, 470–471.

48 Yvon Belaval and Dominique Bourel, *Bible de tous les temps: le siècle des Lumières et la Bible*, Paris 1986, p. 282

49 שם, שם. ברוסיה זכתה דה'ז'נליס להצלחה אולי גם בשל מעמדו הרם של המתרגם ניקולאי קרמזין (Nikolaï Karamzine), היסטוריון החצר משנת 1803. בקרב האצולה הרוסית הפרנקופילית הפכה דה'ז'נליס לסמל של הפדגוגיה הצרפתית, ורוב בני האצולה קראו את ספריה, במיוחד את 'אדל ותיאודור'. ראו: Alla Polosina and Alicia C. Montoya, 'Madame de Genlis dans la littérature Russe du XIXe Siècle: Pouchkine, Léon Tolstoï et autres', *RELIEF – Revue Électronique de Littérature Française*, 7 (2013), p. 124. בספרד זכתה לשבחי העיתונות בשל ערכי המוסר הדתי שביסוד יצירתה. ראו: Beatriz Onandia Ruiz, 'La Littérature pédagogique des Lumières: la réception de Stéphanie Félicité de Genlis et son écho en Espagne', *Çédille: Revista de Estudios Franceses*, 14 (2018), p. 443; Jean-Marc Philippe Loupès and Jean-Pierre Didieu Buigues, 'La Traduction d'ouvrages français en espagnol au XVIIIe siècle', *Revue d'histoire de l'Église de France*, 14 (2004), pp. 209–226

נשים, ובהן בנות אצולה, שחשו חסרות הגנה בעקבות המהפכה והתגוררו ב'בית האפור' תמורת תשלום. גם דה'ז'נליס התגוררה בו בשתי הזדמנויות שונות בין השנים 1811–1817, וקואסן שימש לה מעין מדריך רוחני. את ספרה 'רעות מדין' פרסמה מייד לאחר שהותה הראשונה ב'בית האפור' ב-1811, וייתכן שהספר נכתב במהלך שהותה שם. קואסן ניסח את תפיסתו התאולוגית-המיסטית בספריו השונים, ובמיוחד בספרו 'תשעת הספרים' (*Les Neuf Livres*), שבו ניתח כמה מספרי המקרא. הוא תיאר את משה כדמות המוליכה לגאולה, וסבר שהכרת חיי משה היא שלב הכרחי בדרך להבאת הגאולה. קואסן הטיף לדה'ז'נליס להרבות בקריאה עצמאית של ספרי המקרא, והמליץ לה במיוחד לקרוא את ספרי דברים, משלי, ישעיהו ודברי הימים, שלהם, כך סבר, ממד גאולי מובהק. הוא הנחה את דה'ז'נליס להתמקד בקריאת המקרא עצמו ולא להידרש לפרשנויות מאוחרות ולמקורות אחרים.⁵⁰

ואולם, אי אפשר לומר שדה'ז'נליס אימצה את המלצתו של קואסן בנוגע למעשה הפרשנות של הסיפור המקראי. ההפך הוא הנכון. דה'ז'נליס הציעה פרשנות מרחיקת לכת לסיפור שהותו של משה בקרב בני מדין, וגישתה הייתה יצירתית במיוחד ורחוקה מן המקור. כפי שנראה בהמשך, דה'ז'נליס סיפרה על שהותו של משה בקרב בני מדין גם כדי להציג את עמדתה בשאלת היחס לזר ולמהגר, ופרשנותה נועדה להנחיל ערכי מוסר אוניברסליים שיובילו לתיקון אישי וחברתי.

ד. הבחירה לתרגם את 'רעות מדין'

מדוע בחר זאמושץ לתרגם את 'רעות מדין'? הוא בוודאי היה מודע למרחק הרב בין הסיפור המקראי לעיבודה של דה'ז'נליס. אילו רצה להרחיב את הסיפור המקראי, היה יכול לכאורה לכתוב עיבוד לילדים ולהסתמך לדוגמה על שלל המדרשים שנכתבו על משה ועל הספרות העשירה העוסקת בחיי משה, כמו 'על חיי משה' לפילון האלכסנדרוני. ואולם, כפי שנראה בהמשך, זאמושץ חפץ כנראה ליהנות מן היתרונות שהיו טמונים בטקסט המתורגם ולא נמצאו בטקסט המקורי.

הבחירה של זאמושץ לתרגם את 'רעות מדין' דורשת הסבר גם לנוכח העובדה שהספר לא זכה להצלחה רבה בגרמניה, במיוחד בהשוואה לספריה האחרים של דה'ז'נליס. אילו רצה לנצל את הצלחתה בגרמניה, כפי שעשה כשתרגם לעברית את קאמפה, היה סביר יותר שיבחר באחד מספריה האחרים של דה'ז'נליס, שתורגמו לגרמנית, עסקו בתמות מקראיות וזכו להצלחה עצומה, שהרי הוא התמצא במתרחש בסצנה הספרותית בגרמניה. בין השנים 1780–1833 תורגמו לגרמנית לא פחות מ-42 (!) כותרים של דה'ז'נליס (ראו נספח ב),⁵¹ בנוסף לתרגומי סיפוריה שנדפסו בכתבי עת שונים. אפשר היה לצפות

50 דה'ז'נליס (לעיל, הערה 31), עמ' 14.

51 על פי בדיקה בקטלוגים, תורגמו לגרמנית בין השנים 1780–1833 ארבעים ושניים ספרים של דה'ז'נליס.

שזאמושיץ יתרגם את ספרה המפורסם ביותר, 'אדל ותיאודור', שזכה כאמור לכמה וכמה מהדורות ותורגם לשפות רבות, או את ספרה 'תיאטרון חינוכי לצעירים', שכלל בין היתר מחזות שעסקו בתמות מקראיות.⁵² את עיקרי התשובה לשאלת הבחירה ברעות מדין יש לחפש, כפי שנראה, במקום אחר, ואני מבקשת לטעון שהיא מצויה במסר של הטקסט. כמובן, ההחלטה לתרגם ספר שעסק בתמות מקראיות אינה מפתיעה, לאור העניין הרב שגילתה ספרות ההשכלה במחזות ובסיפורים על המקרא.⁵³ שניים ממחזותיו המקראיים של ראסין, 'עתליה' ו'אסתר', תורגמו לעברית: 'עתליה' כבר ב-1770 בידי דוד פרנקו־מנדס (David Franco-Mendes),⁵⁴ ו'אסתר' במהדורתו הראשונה בעברית ב-1827, בתרגומו של שלמה יהודה רפפורט (Salomo Juda Rapoport).⁵⁵ העניין במקרא נבע מן השינוי שחל במעמדו מתקופת ההשכלה ואילך, והוא הפך ספר מכונן ביהדות⁵⁶ ומילא חלק חשוב במהפכה המשכילית שהתחוללה בשלהי המאה השמונה עשרה ובתחילת המאה התשע עשרה ביחס למקרא. מהפכה זו התבטאה בין היתר בשינוי שחל בשיטות ההוראה של המקרא ובמקום שתפסה הוראתו בתוכנית הלימודים המסורתית של החברה היהודית, שבעבר הייתה משנית ללימוד התלמוד⁵⁷ ושימשה אמצעי ללימוד האלף־בית והדקדוק העברי בדרך ללימוד התלמוד.⁵⁸

הפרויקט המשכילי, לעומת זאת, ביקש לשנות את המעמד, הקריאה והפרשנות של המקרא בחברה היהודית ובמערכת החינוך שלה, בין היתר באמצעות תרגום וכתובה של סיפורי המקרא לילדים. זאת ועוד, כפי שטען חיים שוהם, ייתכן שהבחירה בתמות

- Mme de Genlis, *Théâtre d'éducation à l'usage de la jeunesse*, Nouvelle Édition revue et corrigée, Paris 1847 52
- Moshe Pellie, 'Literature of Haskalah in the Late 18th Century', *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 52 (2000), p. 347 53
עמ' 286.
- שוהם (לעיל, הערה 13), עמ' 202, הערה 31; גמול עתליה, תרגם דוד פרנקו־מנדס, אמסטרדם 1770. תרגום זה הופיע במהדורות נוספות, ובהן: וינה תק"ס (1800) וורשה 1860. ב-1835 הופיע התרגום של עתליה בשם 'גזע ישי' (תרגם מאיר הלוי לעטעריס, וינה 1835).
- 'אסתר' הופיע תחילה בשם 'שארית יהודה'. ז'ן רסין, שארית יהודה, תרגם ש"י ראפפורט, וינה 1827; הנ"ל, שלום אסתר, תרגם מאיר הלוי לעטעריס, פראג 1843. 55
- Yaacov Shavit, *The Hebrew Bible Reborn: From Holy Scripture to the Book of Books*, Berlin 2007, p. 38; Ran HaCohen, *Reclaiming the Hebrew Bible: German-Jewish Reception of Biblical Criticism*, New York 2010 56
- Ran Hacohen, 'Die Bibel kehrt heim: "Biblische Geschichte" für jüdische Kinder', *Kinder- und Jugendliteraturforschung 1996/97*, eds. Hans-Heino Ewers et al., Stuttgart 1998, pp. 9–21 57
- רבקה קנלר, 'הזנחת לימוד המקרא באירופה, בימה"ב ובשלהי העת החדשה', משאת משה: מאסף למחשבה, הגות תורנית ודברי זכרון לר' משה קנלר, בעריכת שאול מייזליש, תל אביב תשמ"ט, עמ' 188–227; Dorothea M. Salzer, *Mit der Bibel in die Moderne Entstehung und Entwicklung der Gattung Jüdische Kinderbibel*, Habilitationsschrift, Potsdam University 2019, p. 4 58

מקראיות טמנה בחובה ניסיון ליצור אלטרנטיבה חילונית לקנון המסורתי,⁵⁹ שכן סיפורי המקרא לילדים יהודים מילאו תפקיד בעיצובה של זהות יהודית חדשה, כחלק מן ההתמודדות עם אתגרי האסימילציה והאקולטורציה.⁶⁰

על השימוש התדיר בתרגומים גם בכתיבה של סיפורי מקרא ניתן ללמוד ממספרם הגבוה יחסית של סיפורי המקרא לילדים שתורגמו לעברית בתקופת ההשכלה. בתקופה זו ראו אור כעשרה 'סיפורי תנ"ך' לילדים, קצתם בעברית וקצתם במהדורות דו-לשוניות בעברית ובגרמנית. כמה מהם היו עיבודים לילדים של מפעל הביאור של משה מנדלסון, כדוגמת חמשת חומשי התורה שהוציא לאור יואל ברי"ל לווה (Joel Brill Löwe);⁶¹ עיבודים 'עצמאיים' של המחבר, כפי שמכנה זאת דורותיא וזלצר,⁶² כמו ספרו של פטר בער (Peter Beer), 'ספר תלדות ישראל',⁶³ או ספרו של עמנואל מוריץ נוימן, 'ספר תורת האלהים';⁶⁴ או תרגומים מגרמנית, כמו קטעים מספרו של יוהן מתיאס שרק (Johann Matthias Schröck) שנכללו במהדורה השנייה של 'אבטליון' לאהרון האלה-זולפסון (Aaron Halle-Wolfssohn). זאמושיץ עצמו תרגם כאמור לעברית, בנוסף ל'רעות מדין', גם את 'ספר נהר מעדן', השם שנתן לתרגומו ל'סיפורי המקרא' מאת היבנר.

מנקודת המבט של המשכילים, ובהם גם זאמושיץ, היו יתרונות רבים להחלטה לתרגם את סיפורי המקרא מן הגרמנית ולא לעבדם באופן עצמאי ישירות מן המקרא. תרגום הטקסטים אפשר לא רק להעשיר במהירות יחסית את הרפרטואר של המערכת הספרותית החדשה שיצרה תנועת ההשכלה, אלא גם לייבא למערכת הספרותית היהודית את המעמד שממנו נהנו סיפורי המקרא בספרות המקור, כלומר בספרות הגרמנית. כך ביקשו המשכילים לנצל את היוקרה שממנה נהנתה הספרות הגרמנית בתרבות היהודית ובכך גם להגביר את הלגיטימציה של הספרות המשכילית. זאת ועוד, התרגום של סיפורי המקרא מימש את הדיאלוג עם הנאורות הגרמנית שאליו נכספה תנועת ההשכלה והשיב ליהדות את הנכס התרבותי המכונן שאנשי תנועת ההשכלה סברו ש'נגזל' מהם ונכס בידי הלותרנים.⁶⁶

59 שוהם (לעיל, הערה 13), עמ' 50.

60 Dorothea M. Salzer, "Das alte Gebäude fast einzureißen und von demselben Material wieder aufzustellen": Jüdische Kinderbibeln als Übersetzungszeugnisse', *Transversal*, 10 (2009), pp. 48, 52

61 יואל ברי"ל המכונה לאווע, חמשה חומשי תורה: נעבסט איינר ווארטליכן איברזעטצונג פיר אנפאנגר, וינה 1824.

62 Dorothea M. Salzer, 'Zweisprachige jüdische Kinderbibeln oder: wie die Maskilim die Hebräische Bibel für jüdische Kinder übersetzten', *Trans-lation – trans-nation – trans-formation*, eds. Petra Ernst et al., Innsbruck 2012, pp. 65–104

63 פטר בער, ספר תולדות ישראל, א, פראג 1814.

64 משה שמואל נוימן, ספר תורת האלהים: זה מקרא קצר הועתק ממקרא קודש, ברסלאו 1816.

65 Johann Matthias Schröckh, *Allgemeine Weltgeschichte für Kinder*, 2, Leipzig 1786

66 לעניין זה ראו: הכהן (לעיל, הערה 4), עמ' 206; Christoph Schulte, *Die jüdische Aufklärung*; 206; *Philosophie, Religion, Geschichte*, Munich 2002, p. 80

הטענה שמדובר ב'השבת אבדה' של הטקסט המקראי לבעליו הושמעה ב־1814 במבוא שכתב צבי בן־דויד לתרגומו למחזה של קלופשטוק 'מות אדם', ובו הוצגה השאלה הרטורית 'למה מולדת חוץ נקראה?', כלומר, למה להתייחס לטקסט המקראי כאל בן לא חוקי.⁶⁷ 'השבת האבדה' הייתה כרוכה בהתאמת הטקסטים המתורגמים לקורא היהודי, כפי שכבר תיארו חוקרים שונים. כך לדוגמה תיארו זלצר ורן הכהן כיצד 'טוהרו' הטקסטים מיסודות נוצריים, כמו בהשמטת הזיהוי של הנחש עם השטן בסיפור גן העדן,⁶⁸ או בהשמטת פרקים או קטעים אפוקריפיים מספר דניאל, מספר יהודית ומספר טוביה.⁶⁹ יחד עם זאת, ואף שתרגום של סיפורים מקראיים היה נפוץ בספרות ההשכלה, ההחלטה של זאמושיץ לתרגם לעברית סיפור מקראי עוררה בשעתו תהייה, כפי שעולה מסקירה של הספר שהתפרסמה ב־1843 במוסף הספרותי של ה'אורינט' (*Literaturblatt des Orient*). בסקירה הביע הכותב האנונימי תמיהה על ההחלטה לתרגם לעברית ספר על חיי משה, וגם על הבחירה ב'רעות מדין', שהיה לדבריו מן 'הכושלים' שבספריה של דה־ז'נליס.⁷⁰ הביקורת תמיהה על כך שהמתרגם פנה לספרות זרה במקום לפנות למקרא או לספרות המדרשית ולעבד אותם בעבור ילדים.⁷¹ עם זאת, הביקורת לא נבעה מעוינות לעצם מעשה התרגום. להיפך, הכותב שיבח מאוד את תרגומו של זאמושיץ ואת הצלחתו הרבה מבחינה סגנונית.⁷² גם ברשימה אחרת, שהתפרסמה באותו עיתון שנתיים לאחר מכן, על תרגום אחר של זאמושיץ, ל'תוכחות מוסר', שיבחה כותב הרשימה, ד"ר יאקובסון (Dr. H.J. Jacobson),⁷³ את העברית של התרגום, והבליט את התאמתו לנעורות.⁷⁴ במבוא לספר ציין זאמושיץ את הטעמים להחלטתו לתרגם את הספר: רצונו להביא לתרבות היהודית את פאר היצירה של הגויים, ובלשונו: 'לְתֵת לָהֶם פְּאָר תַּחַת אֲפֹר';⁷⁵

67 'עֲרוֹת אֲחוּתָךְ בֵּת אֲבִיךָ אוֹ בֵּת אִמְךָ מוֹלְדֵת בֵּית אוֹ מוֹלְדֵת חוּץ לֹא תִגְלֶה עֲרוֹתְךָ', ויקרא יח, ט; שוהם (לעיל, הערה 13), עמ' 37; פרידריך גוטליב קלופשטוק, מות אדם, תרגם צבי בן־יהודה דוד המכונה הירש לעבל מליטשקוי, פראג 1817 [רמת־גן תשל"ז].

68 זלצר (לעיל, הערה 60), עמ' 52.

69 הכהן (לעיל, הערה 4), עמ' 54–59.

70 N.N., 'Neu Hebräische Literatur', *Der Orient: Studien und Kritiken für jüdische Geschichte und Literatur*, 15 (11.4.1843), p. 225. הכותב לא הזדהה בשמו. ייתכן שהרשימה נכתבה בידי העורך של כתב העת, ד"ר יוליוס פירסט. באותה שנה התפרסמה בכתב העת רשימת הכותבים בו, אך בראשה צוין כי אינה כוללת את מי מתושבי אוסטריה או רוסיה שביקשו לא להזדהות בשמם. ראו: שם, עמ' 226–227.

71 שם, עמ' 225.

72 שם, שם.

73 יאקוב הירש יאקובסון (1811–1885) היה פדגוג, מורה לדת, רב וסופר. הוא הוציא לאור מחדש את החלק הגרמני של אבטליון: *Jacob Hirsch Jacobson, Anbtaljon: Erstes Lese- und Sprachbuch für die israelitische Jugend zur Weckung und Hebung religiöser Gefühle*, Breslau 1842.

74 H.J. Jacobson, 'Sittenbüchlein für Kinder, von J.H. Campe', *Der Orient*, 30 (23.7.1846), p. 474.

75 ישעיהו סא, ג.

שאיפתו כאיש תנועת ההשכלה לחלוק עם הקורא את החוכמה והמדע שרכש; ורצונו להביא לידיעת הקורא היהודי חיבור שכתבה 'אשה חכמה' והוא 'מלא חכמה ובינה ומוסר השכל'. אני סבורה, כפי שנראה מייד בהמשך, שב'מוסר השכל' כיוון זאמושץ בין השאר לעמדתה של דה-ז'נליס לזרים.⁷⁶

את התשובה לשאלה מדוע בחר זאמושץ לתרגם לעברית את 'רעות מדין' ניתן למצוא אפוא בתמטיקה שלו,⁷⁷ אך כאמור גם בפופולריות הרבה שממנה נהנו ספריה של דה-ז'נליס בספרויות אירופה, במעמדה בתנועת הנאורות בצרפת⁷⁸ ובגרמניה, בעובדה שמתרגמיה לגרמנית היו קשורים לאנשי תנועת ההשכלה, ובקשרים ההדוקים בינה לבין נשות ההשכלה בגרמניה. ואולם, דומני שהחלטה לתרגם את 'רעות מדין' לעברית נבעה בראש ובראשונה מן המסר של הספר, שנגע לסוגיית הקבלה של מהגרים וזרים בחברה הצרפתית. מסר זה היה כמובן רלוונטי ואקטואלי למשכילים כמו זאמושץ, שחפצו להשתלב בחברה הלא-יהודית בלי שייאלצו לוותר על זהותם היהודית.

ה. מאפייני התרגום של זאמושץ

את הסיפור המקראי בפרקים ב-ג בספר שמות – האחד בן עשרים וחמישה פסוקים והאחר בן עשרים ושניים פסוקים – הרחיבה דה-ז'נליס לספר בן 186 עמודים. סיפורה התבסס כנראה על התרגום לצרפתית של התנ"ך מאת לואי-איוזק למאָטר דה-סאסי ("Louis Isaac Lemaistre de Sacy"), המוכר כ'ביבליה של פור רויאל' (*Bible de Port-Royal*).⁷⁹ התרגום הזה, שהיה פופולרי מאוד בשעתו, ביקש להנגיש את המקרא לקהל רחב, ולכן התאפיין בפישוט המשפטים ובתרגום פרשני, שהרחיב את המסופר והוסיף לו דיאלוגים רבים ששיוו לעיתים לטקסט אופי של מחזה.⁸⁰

76 זאמושץ (לעיל, הערה 1), מבוא.

77 דמותו של משה עמדה גם במרכז האפוס המקראי 'שירי תפארת' של נפתלי הרץ וויזל, שראה אור בשישה חלקים בין השנים 1789–1829, ונכתב בתגובה ל'המשיח' (*Messiede*) של קלופשטוק. ראו את הניתוח של שוהם על הזיקה של 'שירי תפארת' לקלופשטוק, וכיצד המודלים של ספרות הנאורות בגרמניה שימשו בסיס ליצירתה של ספרות ההשכלה: שוהם (לעיל, הערה 13), עמ' 31. ראו גם: נח ח' רוזנבלום, האפוס המקראי מעידן ההשכלה והפרשנות: מחקר בדרכי ההגות והפרשנות של נפתלי הרץ וויזל ב'שירי תפארת', ירושלים תשמ"ג.

78 לעניין הזיקה לתרבות צרפת ראו: ישראל ברטל, "'המודל המשני': צרפת כמקור השפעה בתהליכי המודרניזציה של יהודי מזרח-אירופה (1772–1863)", המהפכה הצרפתית ורישומה: קובץ מאמרים, בעריכת ירחמיאל כהן, ירושלים תשנ"א, עמ' 271–285.

79 Nico Nicole Gueunier, 'Deux Moments-clés dans l'histoire de la traduction biblique', *Archives de sciences sociales des religions*, 147 (2009), pp. 21–39.

80 ראו את המאמר של אנרי משוניק המתאר את התרגום של דה-סאסי כ'תרגום-סיפוח', בשל הבלעדי של פרשנות נוצרית בטקסט המקראי ובשל השינויים התחביריים והסמנטיים שחלו בו: Henri Meschonnic, 'Traduire la Bible, de Jonas à Jona', *Langue Française*, 51 (1981), p. 36.

כאמור, סביר להניח שלנגד עיניו של זאמושץ עמד לא המקור הצרפתי אלא התרגום לגרמנית של הל.⁸¹ מן ההשוואה בין תרגומו של הל למקור הצרפתי של דה־ז'נליס עולה, שהל ניסה בדרך כלל ליצור תרגום אדקוואטי, כלומר תרגום שישאף לנאמנות למקור תוך התאמה לנורמות של תרבות המקור, ספרותה ולשונה.⁸² הל שמר על הנוסח המקורי של פסוקי המקרא,⁸³ שאותם שאל ככל הנראה מגרסה מחודשת (modernisiert) של הביבליה של לותר,⁸⁴ והפנה למקור המקראי בהערות שוליים ולא בגוף הטקסט כמו דה־ז'נליס.

1. שוני ודמיון בין דה־ז'נליס לזאמושץ

רק במקצת המקרים ניתן להצביע על שיטתיות בתוספות ובשינויים שחלו בתרגומו של זאמושץ ל'רעות מדין', או במילותיו, ב'העתקה לעברית': 'העתקתי אותו בלשון עבר כיד ה' הטובה עלי, עשיתי לו מעטה תהלה'.⁸⁵ בדרך כלל ייבא זאמושץ לעברית את הגרסה היצירתית והמרחיבה של דה־ז'נליס בתיווכו של הל. ייתכן שהסיבה לכך שלא הוטרד מן העיבוד החופשי של הסיפור המקראי ומן החירות הרבה שנטלה לעצמה המחברת הייתה היכרותו עם מדרשי האגדה הרבים שהרחיבו את סיפור קורותיו של משה,⁸⁶ שכמה מהם הוא אף הטמיע בגרסת התרגום העברי שלו. זאמושץ לא נרתע מכך שבגרסתה של דה־ז'נליס שובצו עניינים שאינם מופיעים בספר שמות אלא נשאלו מספרים אחרים במקרא, או שכלל אינם מופיעים במקרא, וגם לא משינוי רצף האירועים, ואפילו לא מרכיבים נוצריים מובהקים.

81 הל היה פעיל בתחומי יצירה רבים, ותרגם לגרמנית יצירות של סופרים קלסיים, ובהם וולטר, רוסו, הדרמטיקון הצרפתי פיקר (Picard) ולורד ביירון (Lord Byron). כמו כן, תרגם לגרמנית עוד כמה ספרים מאת דה־ז'נליס, וביניהם אחד מספריה הידועים ביותר – 'ערבסקות מיתולוגיות' (*Arabesques mythologiques*). הוא ערך את העיתון *Dresdner Abend-Zeitung* – הביטאון של 'חוג השירים של רדודן' – אחת הבמות האומנותיות והליריות הראשונות בגרמניה, והיה מקושר לאנשי האליטה האינטלקטואלית, ובהם נובאליס (Novalis) ופרידריך אדולף קון (Friedrich Adolph Kuhn), שאותם הכיר בעת לימודיו בוויטנברג. ראו: Joseph Kürschner, 'Hell', *Allgemeine Deutsche Biographie*, 11, München 1880, pp. 693–694. תרגומו התאפיינו בדרך כלל בנוקשות ובנאמנות למבנים הלשוניים של השפה הגרמנית, גם במחיר של ריחוק מן המקור. ראו: Laura Moeckli, 'Parisian Grand Opera at the Basel Theater auf dem Blömlin: Traces of Transnational Circulation, Translation and Reception', *Grand Opera Outside Paris: Opera on the Move in Nineteenth-Century Europe*, ed. Jens Hesselager, New York 2018, p. 23.

82 טורי (לעיל, הערה 14), עמ' 56–57.

83 ראו לדוגמה: הל (לעיל, הערה 9), ספר 6, עמ' 157.

84 תרגום לותר יצא מאז 1545 במהדורות רבות, ובמאה התשע עשרה היו בשימוש ארבע עשרה גרסאות 'מתוקנות' (korrigierte).

85 זאמושץ (לעיל, הערה 1), מבוא.

86 על מדרשי האגדה הרבים על משה ראו: Günter Stemberger, *Mose in der rabbinischen Tradition*, Freiburg 2016.

דווקא בשל כך יש עניין מיוחד בבחינת השינויים שבכל זאת הכניס זאמושץ בתרגומו לעומת המקור. השינויים האלה, גם אם הם מינוריים, יוצרים מעין דו־שיח עם דה־ז'נליס בתיווך הל, שממנו מתברר מה זאמושץ היה מוכן לאמץ ומה לא יכול היה לקבל, ודחה. התרגום לעברית קצר בהרבה מן הטקסט במקור: 31 עמודים בעברית לעומת 185 בטקסט הצרפתי ו־190 בטקסט בגרמנית. גם אם לוקחים בחשבון שתרגום לעברית קצר בדרך כלל בשליש מן המקור הלועזי, וגם אם מדובר בעימוד ובפונט שונים, ברור שזאמושץ השמיט חלקים ניכרים מן החיבור המקורי.

התרגום של זאמושץ שונה בעיקר בשלושה היבטים: השמטה או צמצום של התיאורים הפסטורליים ושל תיאורי ההתבודדות בטבע של משה; מחיקת ההפניות וההערות ה'מדעיות' שבסוף הספר; והחשוב מכול מבחינת הייבוא של הטקסט למערכת היהודית – השיבוץ השיטתי של פסוקי המקרא ושל מובאות מן הספרות היהודית ברעות מדין'. בין כל העניינים הללו עוברת כחוט השני דבקותו של זאמושץ בנוסח של המקרא. משום כך הוא ויתר על השינויים הנקודתיים של דה־ז'נליס כמו שמות הדמויות, או על שינויים רחבים יותר כמו תיאורי ההתבודדות בטבע או ההערות המדעיות.

שמות של חפצים ודמויות: משה של דה־ז'נליס מנגן בכינור ובכלי נגינה נוסף – סיסטרום (Sistre; ובתרגומו של הל לגרמנית: Sistrum). את הנגינה בכינור שאלה דה־ז'נליס ככל הנראה מתיאורו של דויד המנגן בכינור: 'וְלָקַח דָּוִד אֶת הַכִּנּוֹר וַיִּנְגֵן בְּיָדוֹ'.⁸⁷ היא הוסיפה לתיאור הזה את הסיסטרום – כלי הקשה מצרי עתיק,⁸⁸ אולי כדי להעניק לסיפור נופך של 'מצריות'. ייתכן שגם השפיעה עליה יצירתו של ניקולא פוסן (Nicolas Poussin), 'משה נמשה מהמים' (1674), שבעקבותיה התפתחה מסורת אומנותית המשלבת סיסטרום באיקונוגרפיות שבהן מופיעה דמותו של משה.⁸⁹ זאמושץ לעומת זאת העדיף לדבוק במקרא, ובניגוד לטקסט של דה־ז'נליס, בתרגומו של זאמושץ משה מנגן בחצוצרה,⁹⁰ הד לפסוק בספר במדבר: 'עָשָׂה לָךְ שְׁתֵּי חֲצוֹצְרוֹת פְּסָף'.⁹¹ דה־ז'נליס, ובעקבותיה הל, העניקו לגיבורי הסיפור שמות שאינם מופיעים בסיפור המקראי. בת פרעה נקראת אצל דה־ז'נליס והל, כמו אצל יוסף בן־מתתיהו, תרמוטיס (Thermuthis).⁹² זאמושץ יכול היה לכנותה בתיה, כמו שמה במדרשים,⁹³ אבל קרא לה

87 שמואל א' טז, כג.

88 דה־ז'נליס (לעיל, הערה 2), שיר 4, עמ' 75; הל (לעיל, הערה 9), ספר 4, עמ' 85.

89 Matthieu Somon, 'Enquête sur la vogue de Moïse sur les eaux du Nil au xviie siècle', *Mélanges de l'École française de Rome: Italie et Méditerranée modernes et contemporaines*, 123, 1 (2011), pp. 221–251, esp. p. 241

90 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 5, עמ' 18.

91 במדבר י, ב.

92 יוסף בן־מתתיהו (פלביוס יוספיס), קדמוניות היהודים, תרגום אברהם שליט, ירושלים תשכ"ז, ספר 2, עמ' 60, שורה 224.

93 במדרש ויקרא רבה א, ג, נאמר: 'ר' יהושע דסכנין בשם רבי לוי אמר לה הקדוש ברוך הוא לבתיה בת פרעה משה לא היה בנך וקראתו בנך אף את לא בתי ואני קורא אותך בתי שנא' "אֵלֶּה בְּנֵי בְתֻלָּה"'.⁹³

תמר, כנראה כדי ליצור מצלול דומה לתרמוטיס של דה־ז'נליס. זאמושץ בחר אפוא להיצמד לטקסט המקורי כאשר הוא לא עמד בסתירה למקרא.⁹⁴ אחיותיה של ציפורה נקראות אצל דה־ז'נליס בשמות Thersa, Uza, Zethkis, Kozbi, Janae,⁹⁵ שאומנם מופיעים במקרא, אבל רובם אינם קשורים לפרשת מדין.⁹⁶ זאמושץ לעומת זאת הלך בעקבות המקרא ולא נתן שמות לאחיותיה של ציפורה. לעומת זאת, הוא נתן שם לרועים המציקים לבנות יתרו, שבמקרא הם חסרי שם ורק אלימותם מתוארת – 'וַיָּבֵאוּ הָרְעִים וַיִּגְרְשׁוּם'.⁹⁷ בעקבות דה־ז'נליס והל נתן זאמושץ את השם איתמר לאחד הרועים, בריון שמציק לבנות יתרו ומבקש לחטוף את ציפורה, והשם משמש בתרגום גם ככינוי גנרי לאדם רשע.⁹⁸

סדר האירועים: זאמושץ לא הוטרד מן השינויים שעשתה דה־ז'נליס בסדר הכרונולוגי של האירועים המקראיים. אירועים מוקדמים נשתלים בסיפור על משה במדין כאילו התרחשו במהלך שהותו שם, ולעומת זאת מוטרמים אירועים המופיעים בפרקים מאוחרים יותר, בספר שמות ובספר שופטים, כמו מעשה בלעם, סיפור שמשון והארי וסיפור דויד וגוליית.⁹⁹ זאמושץ אימץ גם את השינוי במועד של אירועים מכווננים שאירעו בשלב מאוחר בחיי משה, כמו חציית ים סוף ומעמד הר סיני, אבל מנגד חיזק את מקורו המקראי של הסיפור באמצעות הפניות וארמוזים למקרא. לדוגמה, המשפט 'והמים התבקעו ויעמדו כמו נד ויעבר ביבשה בתוך הים'¹⁰⁰ מתייחס לפסוק: 'וַיְבָרֶחַ אֶפְיֹךְ נַעַרְמוּ מֵיַם נִצְבּוּ כְמוֹ נֵד נְזֻלִים';¹⁰¹ המשפט 'תאר פני משה וגבורתו'¹⁰² רומז לפסוק: 'וּמִשָּׁה לֹא יָדַע כִּי קָרַן עוֹר פָּנָיו בְּדַבְּרוֹ אֵתוֹ';¹⁰³ והפסוק 'נשא את עיניו והנה הר סיני לפניו'¹⁰⁴ מתבסס על הפסוק: 'וַיַּרְדֵּ ה' עַל הַר סִינַי אֶל רֹאשׁ הָהָר וַיִּקְרָא ה' לְמִשָּׁה אֶל רֹאשׁ הָהָר וַיַּעַל מִשָּׁה'.¹⁰⁵ זאמושץ גם שמר על הקישור בין קורותיו של משה לאירועים שונים מן העבר המובאים במקרא בלי זיקה למשה. לדוגמה, בתחילת הסיפור, לאחר שאיבד את מטהו, משה התועה במדבר חושש לחייו ומפלל לכך שיזכה להיקבר במערת המכפלה: 'כי אקבר

94 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 3, עמ' 14.

95 הל (לעיל, הערה 9), ספר 2, עמ' 41.

96 שלושה מן השמות האלה מופיעים במקרא (אחד מהם הוא שם של גבר): כובי, עזה ותרצה. 'וַיִּשֶׁם הָאִשָּׁה הַמִּכָּה הַמְדִינִית כְּזָבִי בַת צוּר רֹאשׁ אֲמוֹת בֵּית אָבִי בְּמִדְיָן הוּא', במדבר כה, טו; 'וַעֲזָא וְאֲחִיו בְּנֵי אָבִינָדָב נְהָגִים אֶת הָעֵגְלָה חֲדָשָׁה', שמואל ב' ו, ג; 'וַצִּלְפָּחַד בֶּן חֶפְרָ לֹא הָיָה לוֹ בָּנִים כִּי אִם בָּנוֹת וְשֵׁם בָּנוֹת צִלְפָּחַד מַחֲלָה וְנַעֲמָה תְּהַלָּה מִלֶּכָה וְתַרְצָה', במדבר כו, לג.

97 שמות ב, יז.

98 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 2, עמ' 10.

99 שם, ספר 5, עמ' 27–28; ספר 6, עמ' 30–31.

100 שם, ספר 1, עמ' 8.

101 שמות טו, ח.

102 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 5, עמ' 27.

103 שמות לד, כט.

104 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 1, עמ' 8.

105 שמות יט, כ.

במערת המכפלה בשדה עפרון בארץ כנען.¹⁰⁶ במילים אחרות, זאמושץ אימץ את השיטה של דה־ז'נליס להשתמש באירועים המתוארים במקרא כמאגר שאין בו מוקדם ומאוחר, וניתן להוסיף עליו כיד הדמיון.

בתרגום של זאמושץ, כמו אצל דה־ז'נליס והל, נוספו לסיפור שהייתו של משה בקרב המדיינים אירועים שאינם נזכרים במקרא: משה מגלה את זהותו האמיתית ופוגש את בני משפחתו לפני שהוא הורג את המצרי, הוא יוצא עם בני משפחתו להקריב קורבנות לאלוהים במדבר,¹⁰⁷ ובזמן התפילה במדבר הם מביאים למזבח את לחם הקודש;¹⁰⁸ משה נפרד מבת פרעה ועובר לחיות אצל הוריו;¹⁰⁹ יתרו ממנה את משה לרועה צאנו;¹¹⁰ משה וציפורה מתפללים מדי יום ביומו עם יתרו;¹¹¹ משה מספר ליתרו ולבנותיו את סיפורי האבות;¹¹² איתמר וחבריו מבקשים לפגוע במשה;¹¹³ משה מציל ממות איכר שאריה עומד להורגו;¹¹⁴ איתמר נפגש עם בלעם הנביא ומבקש ממנו להתנקם במשה, אך בלעם נמצא מברכו;¹¹⁵ ובת פרעה שולחת מתנות יקרות למדין לטקס כלולות משה וציפורה: 'ותשלח תמר לאהובת משה, נזמי זהב בקע משקלם, ואצעדות עשרה שקלים משקלן ובגדים נחמדים'.¹¹⁶ תיאור זה רומז למתנות שהעניק עבד אברהם לרבקה בת לבן, לאחר שנתנה לו לשתות מוכדה: 'וַיִּקַּח הָאִישׁ נָזֶם זָהָב בְּקַע מִשְׁקָלוֹ, וְשְׁנֵי צְמִידִים עַל יָדָיָהּ עֲשָׂרָה זָהָב מִשְׁקָלָם'.¹¹⁷

יסודות נוצריים וזהותו היהודית של משה: זאמושץ לא נרתע מלהשאיר בתרגומו יסודות נוצריים, ולא ברור אם הם נותרו בטקסט מפני שזאמושץ לא היה רגיש למקורם הנוצרי או שהדבר לא הפריע לו. הדבר בולט במיוחד במקרים שבהם עמדה לרשותו חלופה כמעט מתבקשת. לדוגמה, משה יוצא למדבר עם בני משפחתו 'הביולוגית' (בלי יתרו) כדי להניח את לחם הקודש על המזבח.¹¹⁸ במקרא מופיעה רק המילה 'לחם' ולא הציורוף 'לחם קודש', כמו בסצנה שבה מעלה יתרו עולה על המזבח: 'וַיִּקַּח יְתָרוֹ חֵתָן מִשֶּׁה עֹלָה וַיִּבְחִים לֵאלֹהִים, וַיָּבֵא אֶהָרֶן וְכָל זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל לְאָכֹל לֶחֶם עִם חֵתָן מִשֶּׁה לְפָנָי

106 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 1, עמ' 7; בראשית כג, ח-ט.

107 זאמושץ, שם, ספר 4, עמ' 14.

108 שם, ספר 4, עמ' 19.

109 שם, ספר 4, עמ' 20.

110 שם, ספר 5, עמ' 24.

111 שם, ספר 5, עמ' 25.

112 שם, שם.

113 שם, שם.

114 שם, ספר 5, עמ' 27.

115 שם, ספר 6, עמ' 29.

116 שם, שם.

117 בראשית כד, כב.

118 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 4, עמ' 19.

הַאֲלֵהִים'.¹¹⁹ דה־ז'נליס משתמשת במושג הכללי 'לחם קודש' ('les pains sacrés'),¹²⁰ ולא במושג השגור, קומוניון (Communion), בעל המטען הנוצרי המובהק, שמשמש בדרך כלל לציון טקס האָוֶכְרִיסְטִיָה. בפני זאמושץ עמדו כמה אפשרויות להימנע מן הביטוי 'לחם הקודש', כמו ה'מָן' שירד מן השמיים. למעשה, הבחירה במן כמעט התבקשה, כי בפסקה הבאה מצוין הטל שנפל על המזבח מן השמיים: 'ויהי כאשר כלה את תפלתו, נפל טל מן השמים על המזבח',¹²¹ בויקה לפסוק: 'וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל אָחִיו מֶן הוּא, כִּי לֹא יָדְעוּ, מֶה הוּא. וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֲלֵהֶם הוּא הַלֶּחֶם אֲשֶׁר נָתַן ה' לָכֶם לְאֹכְלָהּ'.¹²² ואולם זאמושץ לא בחר באפשרות הזאת, וככל הנראה השימוש באלמנט נוצרי מובהק לא הפריע לו או שהוא לא היה מודע לו.

עם זאת, זאמושץ גילה רגישות לסטיות נקודתיות מן הסיפור המקראי, וכאשר נתקל בסטיות כאלה הוא ויתר עליהן ודבק בנוסח המקרא. בכמה מקרים מדובר בשינויים מינוריים, כמו במקרה של החבאת משה. אצל דה־ז'נליס והל, עמרום מחביא את משה בעזרת יוכבד;¹²³ ואילו בתרגומו של זאמושץ, כמו במקרא, מסתירה יוכבד את משה: 'ותצפן אותי יוכבד אמי שלשה ירחים'.¹²⁴

במקרים אחרים אולי יש לשינויים משמעות רבה יותר, כי הם מעידים על רגישותו של זאמושץ לשאלות של זהות יהודית או לתיאור גדולתו של עם ישראל. לדוגמה, אצל דה־ז'נליס אין משה, הגדל בחצר פרעה, מודע לזהותו העברית, והיא נשאר כמשה ממנו.¹²⁵ זאמושץ, בניגוד לדה־ז'נליס, ביכר להדגיש את זהותו העברית של משה, והוסיף לתרגומו משפט שבו מסבירה יוכבד לבת פרעה כי יש ללמד את משה הצעיר את תורת אבותיו: 'זכרי נא בת מלך. מילדי עברים הוא. מי יורה בבית אביך לעבוד את ה' אלהי אבותיו ולשמר מצותיו?'.¹²⁶ אצל דה־ז'נליס, הל וזאמושץ מלמדת יוכבד את משה את תורת אברהם, אבל זאמושץ טורה להדגיש שהיא עושה זאת ביוזמתה ולא בהוראתה של בת פרעה. דה־ז'נליס והל הדגישו שמשו למד בארמון המלך מדעים,¹²⁷ ואילו זאמושץ ציין שיוכבד לימדה את משה את חוקי האלוהים: 'באי נא יום אל ביתי ללמדו חקי אלוהים ותורתיו'.¹²⁸

119 שמות יח, יב.

120 דה־ז'נליס (לעיל, הערה 2), שיר 4, עמ' 77.

121 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 4, עמ' 19.

122 שמות טז, טו.

123 דה־ז'נליס (לעיל, הערה 2), שיר 3, עמ' 47; הל (לעיל, הערה 9), ספר 3, עמ' 54.

124 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 3, עמ' 13.

125 דה־ז'נליס (לעיל, הערה 2), שיר 3, עמ' 57; הל (לעיל, הערה 9), ספר 3, עמ' 63.

126 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 3, עמ' 15.

127 כנראה בעקבות 'על חיי משה' מאת פילון האלכסנדרוני. ראו: פילון האלכסנדרוני, כתבים,

בעריכת סזן דינאל נטף, ירושלים תשע"ב, עמ' 21–24. הספר תורגם ללטינית בידי אדריאן

טורנבה (Adrien Turnèbe) במאה השש עשרה. דה־ז'נליס (לעיל, הערה 2), שיר 3, עמ' 56; הל

(לעיל, הערה 9), ספר 3, עמ' 63.

128 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 3, עמ' 15.

דה־ז'נליס ייחסה לבלעם את המשפט המכונן: 'לא קם נביא עוד בְּיִשְׂרָאֵל כְּמֹשֶׁה, אֲשֶׁר יִדְעוּ ה', ובנוסף הפנתה את הקורא לפרק לד בספר דברים שממנו לקוח הפסוק, ובהערת שוליים ציטטה את הפסוק במלואו.¹²⁹ כך נהג גם הל, אלא שהוא מצא לנכון לציין זאת בגוף הטקסט עצמו, ולא בהערות בסוף הספר כמו דה־ז'נליס, ששמה את הפסוק בפיו של בלעם.¹³⁰ זאמושץ לא הביא אומנם את ההפניה לספר דברים, אבל גם לא נרתע מללכת בעקבות דה־ז'נליס, למרות ההתנגשות עם המקרא, ולייחס את הפסוק לבלעם, שלפחות כמה מן הפרשנויות מייחסות לו תכונות שליליות ומכנות אותו 'בלעם הרשע'.

הערות מדעיות, הפניות למקורות מקראיים ותיאורי התבודדות בטבע: זאמושץ השמיט את כל שלוש העמודים של הערות השוליים ה'מדעיות' שדה־ז'נליס, ובעקבותיה הל, חתמו בהן את הספר. הן נשענו על מקורות מן הספרות ההלניסטית, מפתבי אבות הכנסייה ומן 'המילון האנציקלופדי של הביבליה של האב אוגוסטין קלמה' (*Dictionnaire encyclopédique de La Bible d'Augustin Calmet*).¹³¹ זאמושץ גם ויתר על ההפניות למקורות מקראיים ששילב הל בתרגומו, מפני שהניח ככל הנראה שהקורא היהודי בן תנועת ההשכלה יזהה בלא קושי את מקור הפסוקים המצוטטים, וכן מפני שההפניות וההערות לא התאימו למודל של הסיפור המקראי הגרמני שעמד לנגד עיניו, שהרי תרגם קודם לכן את סיפורי המקרא של היבנר.

זאמושץ גם שינה וקיצר את תיאורי ההתבודדות בטבע ואת התיאורים שמקורם במודל הספרות הפסטורלית, מודל שהיה זר לספרות היהודית. הוא ויתר לחלוטין על תיאורים של נשים בהקשר של בתוליות וצניעות ועל תיאורים שבהם זוהה היופי החיצוני עם היופי הפנימי.¹³² לדוגמה, הוא הותיר רק פסקה אחת מתוך שני עמודים שתיארו את בנות יתרו.¹³³

זאמושץ גם השמיט פסקאות רבות שתיארו את הטבע, את הפשטות והפסטורליות של החיים ואת המדבר, שבמקור תואר כמקום להתבודדות ולמדיטציה וכביטוי של קרבה אל הטבע ושל מפגש בלתי אמצעי איתו, ברוח האידיאלים של תנועת הנאורות.¹³⁴ לדוגמה, מתרגומו של זאמושץ הושמטו שני קטעים שתיארו את כמיהתם של משה וציפורה

129 דה־ז'נליס (לעיל, הערה 2), עמ' 182–184, הערה 8.

130 הל (לעיל, הערה 9), ספר 6, עמ' 163, הערה 7.

131 הערות לששת הספרים הראשונים ראו: דה־ז'נליס (לעיל, הערה 2), עמ' 151–185; הל, שם, עמ' 174–190.

132 דה־ז'נליס, שם, שיר 2, עמ' 25; הל, שם, ספר 2, עמ' 29.

133 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 2, עמ' 9. על הספרות הפסטורלית ראו: Catharine Savage Brosman, 'The Pastoral in Modern France: Forms and Reflections', *French Forum*, 9, 2 (May 1984), pp. 212–224; Léon Levraut, *Le Genre pastoral (son évolution)*, Paris 1914.

134 על היחס של הנאורות לטבע ראו: Peter J. Bowler, *Viewegs Geschichte der Umweltwissenschaft*, Berlin 1997, pp. 91–92. על היחס של ההשכלה לטבע ראו: טל קוגמן, 'משכילים יהודים מתבוננים בטבע: בין סיפור אישי למודל ספרותי של הנאורות', ציון, עח (תשע"ג), עמ' 379–393.

להתבודדות: האחד שתיאר את ציפורה המבקשת לצאת לרעות את הצאן לבדה בלי אחיותיה,¹³⁵ והאחר שתיאר את משה המבקש להתבודד במדבר.¹³⁶ ייתכן שזאמושץ בחר להשמיט קטעים שתיארו את ההתבודדות במדבר בגלל המטען הדתי שעמד ביסודו של רעיון ההתבודדות. דה-ז'נליס, ובעקבותיה הל, בנו את דמותו של משה המנהיג לפי המודל הנוצרי הסגפני והנזירי של התבודדות ופרישות, שאותו אולי אימצה דה-ז'נליס ממשנתו של קואסן.¹³⁷ במהלך תקופת ההתבודדות עובר משה של דה-ז'נליס תהליך פיזי ונפשי מפרך, וככל שההתבודדות מעמיקה כך גוברת קרבתו אל האל ומתעצם כוחו לגאול את העם ואת העולם.

בניגוד לדה-ז'נליס, המתארת התגלות שחווה המנהיג המתבודד, זאמושץ מציג מודל קהילתי של מנהיגות, שבו המנהיג אינו מבקש להתבודד מן הקהילה אלא נמצא איתה בקשר עמוק: 'רועים רבים נשאו את משה על כסא דליות משתרגות והעדר לפניו; סביב שתו עליו נשים, טף ורועים'.¹³⁸

שיבוץ שיטתי של פסוקים מן המקרא ומאמרים מן הספרות היהודית: השיבוץ השיטתי של פסוקים מוכרים מן המקרא אפיין את הכתיבה היהודית בכלל ואת ספרות ההשכלה בפרט. מטבע הדברים אפיין שיבוץ כזה את הטקסט של זאמושץ לעומת המקור של דה-ז'נליס ושל הל, נטע את התרגום במסורת היהודית ויצר שוני בולט בין הזיקה למסורת היהודית, מכאן, לבין המודל הפסטורלי שביסוד סיפורה של דה-ז'נליס, מכאן.

האופן שבו שיבוץ זאמושץ את הפסוקים נועד לקורא היהודי, הבקי במקורות ויכול להשלים את הפסוקים, בכך שהשמיט רבים מפסוקי המקרא המובאים בשלמותם אצל דה-ז'נליס והל והסתפק בארמוזים למקרא. לדוגמה, הוא השמיט כמה מן הפסוקים המוכרים המובאים אצל דה-ז'נליס, כמו 'מי כמכה באלם ה' מי כמכה נאדר בקדש, נורא תהלת עשה פלא',¹³⁹ או 'עזי וזמרת יה יהי לי לישועה'.¹⁴⁰ זאת ועוד, במקרים רבים לא ציטט זאמושץ את הפסוק במלואו, בהניחו כנראה שהקורא היהודי יוזה את הפסוקים ויפעיל את הקישורים אליהם. לדוגמה, המשפט 'אשירה לה' כי הגדיל לעשות'¹⁴¹ מתייחס רק בחלקו למשפט המלא. במקרה אחר, שכבר

135 דה-ז'נליס (לעיל, הערה 2), שיר 5, עמ' 106; הל (לעיל, הערה 9), ספר 5, עמ' 122–123.

136 דה-ז'נליס, שם, שיר 5, עמ' 115–116; הל, שם, ספר 5, עמ' 132–133.

137 דיון בסיפורים האוריינטליסטיים של דה-ז'נליס, שהציגו אורח חיים של צניעות ופשטות, ראו: Najwa Daou, 'La Moralité au féminin dans les récits Orientalisants de Mme De Genlis: "Nourmahal", une figure exceptionnelle de la femme voilée', *Dalhousie French Studies*, 101 (2014), p. 73

138 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 5, עמ' 27.

139 שמות טו, יא; דה-ז'נליס (לעיל, הערה 2), שיר 1, עמ' 16–17; הל (לעיל, הערה 9), ספר 1, עמ' 17–18.

140 שמות טו, ב; דה-ז'נליס, שם, שיר 1, עמ' 17; הל, שם, ספר 1, עמ' 18.

141 'אֲנִי בְּחֶסֶדְךָ בְּחַטָּאתִי יִגַּל לְבִי בִישׁוּעַתְךָ אֲשִׁירָה לָהּ כִּי גָמַל עָלַי, תהילים יג, ו; זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 1, עמ' 8.

הוזכר כאן בהקשר אחר, מוסיפה דה־ז'נליס בגוף הטקסט הפניה לפרק לד בספר דברים (הל מפנה אליו בהערת שוליים), כדי להבטיח שהקורא לא יחמיץ את ההתייחסות לטקסט המקראי:¹⁴² 'לא קם נביא עוד בְּיִשְׂרָאֵל כְּמֹשֶׁה אֲשֶׁר יָדְעוּ ה' פְּנִים אֶל פְּנִים. לְכָל הָאֵתָת וְהַמּוֹפְתִים אֲשֶׁר שָׁלְחוּ ה' לַעֲשׂוֹת בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם לְפָרְעָה וּלְכָל עַבְדָּיו וּלְכָל אֶרְצוֹ. וּלְכָל הַיָּד הַחֲזָקָה וּלְכָל הַמּוֹרָא הַגָּדוֹל אֲשֶׁר עָשָׂה מֹשֶׁה לְעֵינֵי כָל יִשְׂרָאֵל'.¹⁴³ זאמושץ ויתר על הבאת הפסוק במלואו והסתפק בתמצותו: 'לא יקום עוד בישראל נביא כמוהו, יעשה אתות ומופתים לעיני בני תבל'.¹⁴⁴

במקצת המקרים השיבוץ של הפסוקים סתמי ואינו תורם לטקסט משמעות נוספת. במקומות מסוימים שינה זאמושץ את המשמעות המקורית של הפסוק, ובאחרים חותר ההקשר של השיבוץ תחת משמעותו של הפסוק במקור ואינני בטוחה שהדבר נעשה במתכוון. לדוגמה, במשפט 'וילך משה אתה שמח וטוב לב',¹⁴⁵ משבץ זאמושץ פסוק המתאר את דמותו של הֶמָן: 'וַיֵּצֵא הֶמָן בַּיּוֹם הַהוּא שְׂמֵחַ וְטוֹב לֵב'.¹⁴⁶ האם מדובר בניסיון להעניק לפסוק משמעות חתרנית באמצעות יצירת אנלוגיה בין שמחתו של הֶמָן לשמחתו של משה, או שמא, כפי שנראה לי סביר יותר, אין השיבוץ מכוון ליצירת משמעות חדשה? הדבר נכון גם לגבי המשפט 'מי יתן לי במדבר מלון ארחים'.¹⁴⁷ ברעות מדין' ממחיש המשפט את התפעמותו של משה מפלאי המדבר הנגלה לפניו, ואילו במקור, בספר ירמיהו, מבטא הפסוק את סלידת הנביא מבני ישראל החוטאים: 'מִי יִתְנֶנִּי בַמִּדְבָר מְלֹן אֲרָחִים וְאֶעֱזֹבָה אֶת עַמִּי וְאֶלְכָה מֵאֲתָם, כִּי כָלִם מְנַאֲפִים עֲצָרֹת בְּגָדִים'.¹⁴⁸ בדרך כלל התאפיין התרגום של זאמושץ בשיבוץ פונקציונלי של הפסוקים, המתגבר את משמעות הטקסט. לדוגמה, התיאור של סיפור האהבה הנרקם בין משה לציפורה מכיל ארמו לאחד מסיפורי האהבה הגדולים במקרא – אהבת רחל ויעקב. בתיאור המפגש הראשון בין משה לציפורה שובץ הפסוק 'שבע רועות נחמדות רעו את צאנן על ראש גבעה אחת',¹⁴⁹ המרמז לאהבתו של יעקב לרחל: 'עוֹדְנָו מְדַבֵּר עִמָּם וְרַחֵל בָּאָה עִם הַצֹּאן אֲשֶׁר לְאִבֶּיהָ כִּי רָעָה הוּא'.¹⁵⁰ באופן כזה מועצם תיאור אהבתו של משה לציפורה, אף על פי שבניגוד ליעקב, משה אינו נדרש להמתין זמן רב למימוש אהבתו. וכך גם בפסוק שבו מתייחס משה לאהבתו לבת פרעה. כאן רומז זאמושץ לקינת דויד על יונתן, ומוסיף בכך נופך טרגי לסיפור האהבה הזה: 'דעי בת מלך צר לי מאד עליך, אהבת עולם אהבתיך',¹⁵¹

142 דה־ז'נליס (לעיל, הערה 2), שיר 6, עמ' 140–141; הל (לעיל, הערה 9), ספר 6, עמ' 162–163. דברים לד, י–ב.

143 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 6, עמ' 30.

144 זאמושץ, שם, ספר 2, עמ' 11.

145 אסתר ה, ט.

146 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 4, עמ' 18.

147 ירמיהו ט, א.

148 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 2, עמ' 9.

149 בראשית כט, ט.

150 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 4, עמ' 20.

המרמז לפסוק הידוע מספר שמואל ב': 'צַר לִי עָלַיךָ אָחִי יְהוֹנָתָן נְעֻמָּתָ לִי מְאֹד נִפְלְאַתָּה אֲהַבְתָּךְ לִי מֵאַהֲבַת נָשִׁים'.¹⁵²

ז. משה במדין כדוגמה לקבלת מהגרים, פליטים וזרים

יצירתה של דה'ז'נליס נועדה להנחיל לילדי צרפת מערכת ערכים המושתתת על מוסר קתולי בחברה שעוברת תהליכי חילון. זאמושיץ, מיותר לציין, לא היה שותף למטרה זו, ולא ברור עד כמה היה מודע להתייחסותה של דה'ז'נליס לסוגיות תאולוגיות, פילוסופיות ומגדריות. לעומת זאת, ניכר שביקש להציג בתרגומו מסר פוליטי ואידאולוגי בשאלת הפליטים, הזרים והמהגרים.

השימוש בתרגום כאמצעי להעברת מסר אידאולוגי ופוליטי אפיין את כל מפעל התרגום של אנשי תנועת ההשכלה. כפי שהראו גם חוקרים אחרים, כמו ננסי סינקוף ואיריס אידלסון-שיין, המשכילים ראו בתרגום לא רק אמצעי שנועד להעשיר את הרפרטואר של הספרות היהודית אלא גם דרך ליצירת ערוץ להעברת מסרים אידאולוגיים או פוליטיים, לעיתים חתרניים. סינקוף, לדוגמה, ניתחה את האופן שבו השתמש המשכיל מנדל לפין (Mendel Lefin), בתרגומו ל'מסעות הים' של קאמפה (עיבוד של שני סיפורים מתוך: *Sammlung interessanter und durchgängiger zweckmässig abgefasster Reisebeschreibungen für die Jugend*), כדי למתוח ביקורת על ניוונה של יהדות מזרח אירופה. באופן דומה ניתחה אידלסון-שיין את הצגתם של מוטיבים קולוניאליסטיים בתרגומים, ואת השימוש בהם כמטפורה להבנת היחסים בין היהודים לתרבות האירופית וככלי לקידום רפורמה בחינוך היהודי.¹⁵³

כאמור, אני סבורה שאחת הסיבות העיקריות לתרגום 'רעות מדין' לעברית הייתה העמדה האוהדת שהציגה דה'ז'נליס בחיבורה כלפי הזרים שביקשו להיקלט בצרפת בימי המהפכה ולאחריה. בעקבות גלי ההגירה והפליטים הרבים שהגיעו לצרפת לאחר המהפכה, התגבשו בה שתי עמדות מנוגדות: האחת בירכה על בואם כמי שעשויים לתרום לחברה הצרפתית, ולכן סברה שיש לעודד את השתלבותם; והאחרת ראתה בהם איום על הרפובליקה, שזה מקרוב קמה, והתנגדה לקליטתם.

עמדתם של המתנגדים באה לידי ביטוי ב'חוק הזרים' (La loi sur les étrangers), שנחקק בשנת 1793 ודרש מזרים וממהגרים להוכיח את נאמנותם לרפובליקה, ואיים בהעמדתם לדין, בכליאתם או בגירושם, ואף בהוצאתם להורג, אם ינסו לשוב לצרפת. העמדה שתמכה במדיניות של 'הכנסת אורחים' נימקה את גישתה לא רק בחובה ההומניטרית, הנותנת ביטוי לערכי השוויון, החופש והאחווה שעליהם הושתתה הרפובליקה, אלא גם בתועלת הרבה שתצמח ממנה לרפובליקה.¹⁵⁴

152 שמואל ב' א, כו.

153 סינקוף (לעיל, הערה 7), עמ' 89–97; אידלסון-שיין (לעיל, הערה 7), עמ' 151–170, 180–184.

154 בורגו (לעיל, הערה 34), עמ' 1131.

דה־ז'נליס נמנתה עם אנשי הרוח שציידו בעמדה זו עוד בראשית ימי המהפכה. בחיבורה החלוצי, 'מסה על המותרות והכנסת אורחים לאור הערכים והחינוך הלאומי' *Discours sur le luxe et sur l'hospitalité considérés sous leurs rapports avec les mœurs et l'éducation nationale*,¹⁵⁵ שראה אור כבר בשנת 1791, סקרה דה־ז'נליס את שאלת הכנסת האורחים בתרבויות שונות דוגמת מצרים, אתיופיה ויוון,¹⁵⁶ וציינה שצרפת התכחשה לערך הזה לאחר עלייתו לשלטון של לואי הארבעה עשר.¹⁵⁷ היא דנה ביתרונות המדיניים והחברתיים הטמונים בהכנסת האורחים, וציינה כי בנוסף לערך ההומניטרי הטמון בה, הכנסת האורחים משתבחת במכלול מעלות דיפלומטיות, כלכליות ומדיניות, והן עתידות לחזק את יחסי החוץ של צרפת. לכן הציעה לקדם בצרפת מדיניות של קבלת המהגרים והפליטים, ושללה את ההסתגרות ואת החשדנות כלפיהם.¹⁵⁸ חוקרת מדעי המדינה הקנדיה סופי בורגו (Bourgault) מתרעמת על התעלמותו של המחקר העכשווי מתרומתה הייחודית של דה־ז'נליס, וטוענת שדה־ז'נליס הייתה בין אנשי הרוח הראשונים שציידו במדיניות מעין זו.¹⁵⁹

ניתן להניח שזאמושץ לא הכיר את מכלול הגותה של דה־ז'נליס ואת חיבוריה שדנו במדיניות הרפובליקה ביחס לזרים ולמהגרים בצרפת שלאחר המהפכה, אבל ייתכן שהוא היה יכול ללמוד על עמדותיה ועל יחסה האוהד לזרים מן הטקסט עצמו. היחס האוהד הזה נמצא בתשתיתן של אפיוזודות שונות ברעות מדין, כמו תיאורי ילדותו של משה בחצר פרעה, הכנסת האורחים הנדיבה שבה התקבל בקרב בני מדין, היחסים האידיליים בין משה לשכניו, או יחסה האוהד של ציפורה למשה במפגש הראשון ביניהם, כשציפורה, שעדיין סברה שהוא גר, התפללה בעד 'הגר הנאמן'.

'רעות מדין' נכתב ב־1812, קצת יותר מעשור לאחר שובה של דה־ז'נליס לצרפת, והיא הציגה בו את יחסה האוהד והמכיל לזרים. היא שללה את תיאורם כחורשי רע, הפליגה בשבח מניעיהם הטהורים וציינה את מעלותיהם הטובות.¹⁶⁰ זאמושץ טרח לחזק בתרגומו את תיאור הכוונות שוחרות הטוב של הזר, וקבע במפורש: 'הלא אוהב שלום ואמת הוא. לולא ישרו דרכינו בעיניו, לא ביקש לו מנוס בתוכנו'.¹⁶¹ זאמושץ גם חיזק גישה זו מבחינה רטורית באמצעות סדרת השאלות שהציג יתרו, שאלות שלא הופיעו במקור: 'מה תבקשו מידי? האם את הפליט הבא לחסות בצל כנפינו? מה פשעו ומה

Stéphanie Félicité Brulart comtesse de Genlis, *Discours sur le luxe et sur l'hospitalité considérés sous leurs rapports avec les mœurs et l'éducation nationale*, Paris 1791

156 ראו לדוגמה: Anne Gotman, *Le Sens de l'hospitalité: essai sur les fondements sociaux*; de l'accueil de l'autre, Paris 2001, pp. 39–40. עמ' 1132–1133.

157 בורגו, שם, עמ' 1144.

158 שם, עמ' 1149.

159 שם, עמ' 1131–1133.

160 דה־ז'נליס (לעיל, הערה 2), שיר 5, עמ' 120–121.

161 זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 5, עמ' 26.

חטאו? מדוע דרכיו בעיניכם לא יתכנו?¹⁶² שאלות אלה נועדו להדגיש את טוהר כוונותיו של הזר המהגר ואת היותו רודף שלום המבקש מפלט בחברה שאורחותיה נשאו חן בעיניו. ייתכן שניסיון חייה של דה־ז'נליס גרם לה להתעניין בשאלת היחס לזרים ולמהגרים ובסיפור שהותו של משה בקרב בני מדין והמקלט שנתנו לו. היא חוותה על בשרה את הפליטות וההגירה, בעיקר בשנים הראשונות לגלותה,¹⁶³ והייתה פעילה במרכזים דתיים שהעניקו מחסה ושירותים רפואיים לחסרי בית, לחולים וליתומים.

תהיינה הסיבות ליחסה האוהד של דה־ז'נליס אשר תהיינה, היא הציגה את עמדתה ב'רעות מדין' באמצעות שתי השקפות מנוגדות: אחת העוינת את הזרים והמהגרים ומבקשת לדחותם, ואחרת האוהדת אותם, מברכת עליהם ומצדדת בהכנסת האורחים. את הגישה העוינת ייצגה דמותו של איתמר, המסית את רעיו נגד משה, מתאר אותו כחורש רע, מחשידו בריגול ומדרבן את חבריו לבקש את נפשו. תיאורו רומז לסיפור המקראי על אנשי סדום שדרשו להוציא את המלאכים מביתו של לוט. בדבריו של איתמר נכללו כמה מן הטענות המוכרות שהועלו בעבר נגד היהודים: הם בני בליעל, צאצאיה של אומה שפלה שבניה נולדו כעבדים; מקומם בבתי הסוהר, ותמיד יש לחשוש שמא יפעלו נגד האומה שבה מצאו מקלט וירגלו נגדה לטובת האויב:

איתמר הנרפא מפצעו חשב עליו רעה. אסף את עבדי בעל ויעיר שנאה בלבם עליו, באמרו כי שנא מדינים ונצר גוי נבוה הוא, מאס בו ה' ויגרשהו מנחלתו מארץ אשר הוריש לו בחזקה מאבותיו, אין לעבדים האלה חלק ונחלה בתבל, נולדו בארץ לא להם, בית כלא מגורם, רצון המשל חקם, בל נתן לפליט הזה לגור בתוכנו, יש לאל ידינו למסרנו ביד מלכה, אכן רק מארצנו נגרשהו, פן בא לתור את הארץ, או להתקשר עלינו עם יתרו שנא הבעל. דברי איתמר מלאו את לב רעיו חמה, ויקראו: הגר המרגל ישרף באש! באו ונוציאיהו מבית יתרו.¹⁶⁴

כניגוד לגישה העוינת הוצגה הגישה האוהדת כלפי זרים בדמותו של יתרו, שהדגיש בעיקר את התועלת הרבה הטמונה בקבלת הזר. כדי לחזק את הפן התועלתית הזה אין הסיפור מתמהמה ונותן ליתרו כמעט מייד הזדמנות להוכיח את טענתו: לאחר שאיתמר מסיים להשמיע את דברי השטנה שלו, ניצלים חיי אדם בזכותו של הזר – משה מציל את חייו של אחד האיכרים ממלתעות האריה שתקף אותו. יתרו אינו חוסך במילים כדי להוכיח את בני מדין וללמדם עד כמה טעו כאשר סברו שמשה חורש רע: 'וכל העם ברכו את משה, ויבינו כי העברי המית את הארי. ויעמדו איתמר ורעיו משתוממים, יתרו רץ

162 שם, שם.

163 בורגו (לעיל, הערה 34), עמ' 1137; הרמן (לעיל, הערה 43), עמ' 301–380; Qui, L.S. Mall, perd gagne: exil et résilience dans les mémoires de Genlis, La Tour du Pin et Staël',

Orages. Littérature et culture 1760–1830, 17 (2018), pp. 113–124, esp. p. 114

164 דה־ז'נליס (לעיל, הערה 2), שיר 5, עמ' 116–117; זאמושץ (לעיל, הערה 1), ספר 5, עמ' 26.

לקראתו ויחבקוהו, ויהללו כלם את הגר כי הציל נפש אכר ממות. האם לא שמעתם קרא יתרו, הא לכם את הגר אשר בקשתם. יחי הגר! יחי, יחי! קראו כלם. בתוכנו ישב!¹⁶⁵ סיפורו של משה מוצג ב'רעות מדין' כסיפורו של הזר שיתרו מקבל בזרועות פתוחות. יתרו מקבל את משה, הלבוש בבגדי מצרי, ברוחב לב, ומקפיד על כללי הכנסת האורחים, אף שעדיין אינו מודע לכך שהוא עברי. ואולם, הסיפור הזה מתהפך תוך זמן קצר, כאשר מתברר ליתרו שלא זו בלבד שמשה אינו זר אלא שהוא עברי, ואין הוא עברי 'רגיל' אלא נצר נבחר לשושלת אברהם, שנשא איתו במדבר את מטה אברהם. ולא זו בלבד, משה הוא הגיבור שנבחר להנהיג את עמו, כפי שמתגלה לבלעם בחזונו, כשבא לקלל ונמצא קורא בקול רם את פסוקו המהלל: 'מה זה ראו עיני! גברה יד משה! אוי לך מדין! ה' עמו! הוא יוציא את ישראל ממצרים. הוא ידרך על במתי אויביו. לא יקום עוד בישראל נביא כמוהו. יעשה אתות ומופתים לעיני בני תבל.'¹⁶⁶

מוסר ההשכל שמבקש זאמושיץ להפיק מגילוי האמת על אודות הזהות של משה ברור ובוולט: יש לקבל ולהכיל את הזר, ולא תמיד אפשר לדעת מי הוא הזר ומה ערכו האמיתי. יחד עם זאת, בצד הפתיחות הרבה שמגלה זאמושיץ, מעניין לעמוד על השינוי שהכניס בתרגומו בנוגע לאופיים האוניברסלי של הבאים למקדש מכל קצוות הארץ – אוניברסליות שתיארו דה-ז'נליס והל בפירוט רב. הם תיארו בהרחבה, על פני שני עמודים בקירוב, את המגיעים למקדש והדגישו את הגיוון במוצאם.¹⁶⁷ יתרו אומנם מוצג ככוהן של אלוהי העברים, אך קרוביו ובני עמים שונים חוגגים יחדיו את קציר האלומות לצד המזבח שבנה,¹⁶⁸ והם מגיעים מערים שונות במדין ובמצרים. תיאור החוגגים יחדיו את קציר האלומות (קרוב לוודאי העומר) מעצים את המסר האוניברסלי שביקשה דה-ז'נליס להטעים.

ואולם, התיאור הזה לא עלה בקנה אחד עם המסר של זאמושיץ בדבר קבלה והכלה של הזר והשונה. לכן צמצם זאמושיץ את כל הפסקאות המתארות את מוצאם של העולים לרגל לכדי פסוק אחד: 'גם ישבי מדין באו העבדים לבעל וישבי כפרים הקרובים להם'.¹⁶⁹ כך ביקש זאמושיץ, בניגוד לדה-ז'נליס, להדגיש לא את המסר האוניברסלי אלא דווקא את המסר של קבלת היהודי כיהודי, למרות שונותו. הוא שם דגש על הבניית זהותו היהודית – ולא האוניברסלית – של משה, והטעים שמשה למד מגיל צעיר את תורת ישראל, ינק כעולל חלב 'כשר' שמקורו באם יהודייה, ומוצאו היהודי היה ידוע לו משחר ילדותו. הבחירה בדמותו של משה אפשרה לזאמושיץ לנטוע את סיפורה של דה-ז'נליס בלב הספרות המדרשית העשירה על משה במדין ולהרחיב את הפרשנויות השונות הנוגעות לדמותו. בה בעת, היא אפשרה לו להיתלות בסופרת מרכזית מן הנאורות האירופית

165 דה-ז'נליס, שם, שיר 5, עמ' 123–124; זאמושיץ, שם, ספר 5, עמ' 27.

166 זאמושיץ, שם, ספר 6, עמ' 29–30.

167 הל (לעיל, הערה 9), ספר 6, עמ' 154–155.

168 שם, ספר 6, עמ' 28.

169 זאמושיץ (לעיל, הערה 1), ספר 6, עמ' 28.

כדי לתאר אוטופיה של יחסים בין יהודים ללא־יהודים.¹⁷⁰ עמדתה של דה־ז'נליס בנוגע להכנסת האורחים והיחס לזר ולפליט בצרפת הפכה אצל זאמושץ לחזון אידילי של קבלה אוהדת ומכילה של החברה היהודית למרות שונותה מן החברה הלא־יהודית שבתוכה היא חיה. זאמושץ בחר אפוא לתרגם לעברית את גרסתה של מאדאם דה־ז'נליס על פרק בחיי משה בגלל חזון הכנסת האורחים והקבלה המכילה של הזר, שעמדו ביסוד הפואמה בת ששת ה'שירים' שכתבה בת האצולה הצרפתייה על שהותו של משה בקרב המדיינים.

170 תמה זו חזרה ונשנתה גם בטקסטים אחרים שתורגמו לעברית. ראו: שביט (לעיל, הערה 7).

נספח א

רשימת הספרים שחיבר ותרגם דויד זאמושץ לפי סדר פרסומם

- א. שמואל צילץ, אהבת הגרים, בתרגום לגרמנית באותיות עבריות ד"ו [דויד זאמושץ], דפוס זעליג בן שמואל מק"ק צילץ, 1816 Breslau
- ב. דוד זאמושטס [!], החרוץ והעצל או יד חרוצים תעשיר, דפוס ר' ליב זולצבאך, ברעסלויא אב תקע"ז [1817]
- ג. דוד זאמושטש, פלגש בגבעה, דפוס ליב זולצבאך, ברעסלויא טבת תקע"ח [1818]
- ד. קמפע [יוהכים היינריך קאמפה], תוכחות מוסר, בתרגום דוד זאמושטש, דפוס ר' ליב זולצבאך, ברעסלויא 1819
- ה. דוד זאמושטש, תאר הזמן, דפוס יאהן ערבריך אונד הירש ווארשויער, דיהרנפורט 1821
- ו. דוד זאמושטש, תשובה למבקר, דפוס L. W. Sulzbachischen Schriften, 1821 Breslau
- ז. דוד זאמושטש, רסיסי המליצה, דפוס יאהן ערבריך אונד הירש ווארשויער, דיהרנפורט 1822–1821
- תרגומים ברסיסי המליצה, כרך א (1821): (1) 'הערבה', העתקה שילער, דיא בירגשאפט; (2) 'ההצלחה והחכמה', העתקה שילער, דאם גליק אונד דיא ווייזיהייט; (3) 'השב והנער', העתקה, דער גרייז אונד דער קנאבע; (4) 'החיים מתת שדי', העתקה; (5) 'תהלת איש אמונים', העתקה בירגער, ליד פאם בראפען מאן; (6) 'שני האתים', העתקה וויסנער; (7) 'רגשי לב איש עברי', העתקה אללעקסינגער; (8) 'מהלל החכמה', העתקה; (9) 'כתונת איש מאושר', העתקה לאנגביין, דאס העמד דעם גליקליכען; (10) 'מחלון הרופא', העתקה; (11) 'היונק בערישה', העתקה שילער; (12) 'רך ושב', העתקה זולאמיטה; (13) 'חצר מות', העתקה; (14) 'האכר', העתקה שילער; (15) 'תפארת אדם', העתקה געללערט; (16) 'פליאה בעיניכם', העתקה; (17) 'על עני המבקש לחם', העתקה; (18) 'האשה על בעלה', העתקה; (19) 'כלכל רוחו בטובה', העתקה; (20) 'מצאתי לשוח', העתקה; (21) 'בידים סגורות', העתקה; (22) 'איש ואשתו', העתקה; (23) 'חכם אחד', העתקה; (24) 'הגבינה', העתקה; (25) 'עני אחד', העתקה; (26) 'על אדם הראשון', העתקה; (27) 'עני אחד', העתקה; (28) 'יקטן היהיר', העתקה; (29) 'התשוקות', העתקה; (30) 'אל כומר שמן', העתקה; (31) 'בגן החיות', העתקה; (32) 'פקודת כל אדם', העתקה; (33) 'לאשה קשת רוח', העתקה; (34) 'האדם', העתקה; (35) 'בעשלוס', העתקה, לעסינג.
- תרגומים ברסיסי המליצה, כרך ב (1822): (1) 'פרץ הרועה', העתקתי, דער ארמע בארנאבאב פאן פירסטענטהאל; (2) 'דיאניס השר', העתקתי; (3) 'זאקראטעקס ופלאטוי', העתקתי; (4) 'אל טראיאן', העתקתי; (5) 'מענה רך', העתקתי; (6) 'האוצר', העתקתי; (7) 'איש צעיר לימים', העתקתי; (8) 'הסרטן', העתקה; (9) 'כסילים', העתקתי; (10) 'מרים

* על פי קטלוג הספרייה הלאומית ועל פי הספרים (הנגישים) עצמם (הכותר ובית הדפוס מקוצר).

- העורה, העתקתי; (11) 'באר הישועה', העתקתי, בארען דער גנעזונג פאן קרוממאכער; (12) 'הכהן והאשה', העתקתי; (13) 'יללות קין', העתקתי, קרוממאכער.
- ח. דוד זאמושטש, מפתח בית דוד, דפוס ליב זולצבאך, ברעסלויא תקפ"ג [1823]
- ט. יוהכים היינריך קאמפה, מציאת אמריקה, בתרגום דויד זאמושץ, [מדפיס לא ידוע], ברעסלויא 1824 [הספר אבד]
- י. יאאכים היינריך קאמפע, ראהבינזאהן דער יינגערע: איין לעזעבוך פיר קינדער, בתרגום דוד זאמושטש, דפוס ר' ליב זולצבאך, ברעסלויא תקפ"ד [1824]
- יא. דוד זאמושטש, אגדת שושנים, דפוס ליב זולצבאך ובנו, ברעסלויא תקפ"ו [1826–1827] תרגומים באגדת שושנים: (1) 'מעשה נורא', אויס דעם פראנצאוישען [תרגום מצרפתית]; (2) 'יש זהר שמור לבעליו לרעתו', נאך [לפי] וייסע; (3) 'החמור ושלשה אדוניו', נאך ראמלער; (4) 'הקנאה והאהבת בצע', דער נייד אונד דיא האבזוכט; (5) 'הילד והדאגה', נאך הערדער; (6) 'התפוח', פאראבעל נאך [משל לפי] קרוממאכער; (7) 'הבחור ומלאך המות', נאך לעססינג; (8) 'האלמן בכפר', אויס דעם פראנצאוישען [תרגום מצרפתית].
- יב. דוד זאמושטש, הליכות עולם, בתוך: המאסף (קניגסברג) לשנת תקפ"ט, דפוס ל' זולצבאך ובנו, ברעסלויא תקפ"ט [1829]
- יג. דוד זאמושטש, אש דת, דפוס Breslau, Löbel Sulzbach und Sohn 1834 [מכיל גם את המחזה 'אלדד ותרצה', תרגום של המחזה עראסט מאת געסנער]
- יד. דוד זאמושטש, לכבוד איש שר וגדול, דפוס ליב זולצבאך ובנו, ברעסלויא ניסן תקצ"ה [1835]
- טו. היבנער [יוהן היבנר], ספר נהר מעדן, בתרגום דוד זאמושטש, דפוס הירש זולצבאך, ברעסלויא תקצ"ז [1837]
- טז. David Samosz, קול ענות שמחה, דפוס הירש זולצבאך, ברעסלויא כסלו תר"ב [1841]
- יז. דוד זאמושטש, שירת דודים, דפוס הירש זולצבאך, ברעסלויא אדר תר"ב [1842]
- יח. Frau von Genlis [סטפני פליסיטה דה־ז'נליס], רעות מדין או ילדות משה, בתרגום David Samosocz, דפוס Breslau, Hirsch Sulzbach 1843
- יט. דוד זאמושטש, רגשי נפשי, ברעסלויא תר"ה [1845]
- כ. דוד זאמושטש, לחנוכת בית התפלה בק"ק לייפציג, [מדפיס לא ידוע], אלול תרט"ו [1855]

נספח ב

תרגומיה של דה־ז'נליס לגרמנית לפי סדר פרסומם

1. 1780: *Erziehungstheater für junge Frauenzimmer: Aus dem Französischen*. Siegfried Leberecht Crusius: Leipzig. Translated by Christian Felix Weiße.
2. 1783–1784: *Adelheid und Theodor oder Briefe über die Erziehung: in drei Theilen. Deutschlands ältesten Müttern gewidmet*. Verlag Christoph Dietrich Bekmann: Gera. Translated by Peter Adolf Winkopp.
3. 1784–1785: *Abendstunden auf dem Lande, oder, moralische Erzählungen für die Jugend*. I–III. Siegfried Leberecht Crusius: Leipzig. Translator's name not mentioned.
4. 1794: *Ländliche Unterhaltungen, oder Zaubereyen der Kunst und der Natur, zur Belehrung für Kinder*. Verlag Montag und Weiß: Regensburg. Translator's name not mentioned.
5. 1796: *Die Schwanenritter: eine Kunde der Vorwelt mit Anspielungen auf die Geschichte des Tages*. I–IV. Peter Franz Fauche: Hamburg. Translator's name not mentioned.
6. 1797: *Moralische und politische Abhandlungen über die Erziehung und verschiedene andere Gegenstände*. Mauer: Berlin. Translated by A.J. Feßler.
7. 1799: *Die verwegenen Gelübde*. Buchhandlung der Verlagsgesellschaft: Hamburg & Altona. Translator's name not mentioned.
8. 1800: *Die beiden Mütter, oder, die Verläumdung*. I–II. Fr. T. Lagarde: Berlin. Translated by E. Bernard, gebohrne Gad.

* הרשימה נערכה לפי הקטלוגים הבאים: (א) קטלוגים אלקטרוניים מקוונים: Bayerische Staatsbibliothek – OPACPlus; (2) Münchener Digitale Sammlungen; (3) Sammlung Deutscher Drucke der Goethe Universität Frankfurt am Main (ב) קטלוגים בני התקופה: (1) *Bibliotheca Pedagogica oder Verzeichnis aller brauchbaren, in älterer und neuerer Zeit, bis zur Mitte des Jahres 1823, in Deutschland erschienenen Bücher über die Erziehungskunst, und den Unterricht in Bürger und Volksschulen*, ed. Theod. Christ. Friedr. Buchhändler in Berlin 1824; (2) *Vollständiges Verzeichniss der Leih- und Lesebibliothek für alle Stände: bei der Buch, Papier- und Kunsthandlung*, von Conrad Wilhelm Crone in Osnabrück, Osnabrück 1826; (3) *Verzeichniß einer ausgewählten Sammlung von Werken aus allen Fächern der Literatur, besonders der Medicin, Chirurgie, Botanik, Naturgeschichte... so wie Gesamtausgaben von deutschen, englischen und französischen Classikern*, Weigel, Leipzig 1840; (4) *Verzeichnis von gebundenen Büchern, welche bei Wolfgang Neubronner in Ulm zu haben sind*, 1823

9. 1803[?]-1805[?]: *Neue moralische Erzählungen und Familiengemälde*. I-V. Gottfried Vollmer: Mainz & Hamburg. Translated by Carl Witte.
10. 1804: *Die berühmten Männer: neue moralische Erzählung*. Wallishausser: Wien. Translator's name not mentioned.
11. 1804: *Novellen*. I-II. Heinrich Gerlach: Dresden. Translator's name not mentioned.
12. 1804: *Der Abtrünnige, oder; die Fromme*. C.G. Weigel: Leipzig. Translator's name not mentioned.
13. 1804: *Die Prinzessin Ursini: eine Novelle; Weibervorurtheile und Darmance und Herminie; Zwei Anekdoten*. C.G. Weigel: Leipzig. Translator's name not mentioned.
14. 1804: *Italiänische und deutsche Gespräche der Frau von Genlis, oder Anleitung zur vollkommenen Kenntniss aller der italiänischen Sprache eigenen Redensarten (Idiotismen)*. Edited by Johann Valentin Meidinger. Verlag Tanzer, Grätz.
15. 1804: *Die Herzogin von Lavallière*. Frankfurt a. Main. Translated by Frau (Helmina) von Hastfer.
16. 1805: *Grabesblumen, oder; Schwermuth und Phantasie: eine Erzählung*. C.G. Weigel: Leipzig. Translator's name not mentioned.
17. 1805: *Das Schloss Kolmeras und der Aufseher im Verborgenen, oder Liebe und Freundschaft: Zwei Erzählungen*. C.G. Weigel: Leipzig. Translator's name not mentioned.
18. 1805: *Liebe und Geheimniss: eine Novelle*. C.G. Weigel: Leipzig. Translator's name not mentioned.
19. 1806: *Alphonsine, oder; der Zögling unterirrdischer Liebe*. I-III. J.C. Hinrichs: Leipzig. Translated by K.L.M. Müller.
20. 1807: *Geschichte der Frau von Maintenon*. I-II. J.C. Hinrichs: Leipzig. Translated by K.L.M. Müller.
21. 1807: *Der Unglücksvogel, oder; Begebenheiten eines Emigranten*. J.C. Hinrichs: Leipzig. Translated by Theodor Hell.
22. 1807: *Der Triumph der Herzensgüte, oder; der brave Mann aus der Provinz*. J.C. Hinrichs: Leipzig. Translated by Theodor Hell.
23. 1807: *Therese, oder; der Pallast und die Hütte; und die Liebenden als Nebenbuhler: Zwei Erzählungen; Der grüne Unterrock: eine Anekdote*. J.C. Hinrichs: Leipzig. Translated by Theodor Hell.
24. 1808: *Belisar*. Aarau. Translated with a biography by Heinrich Zschokke.
25. 1808: *Wer kann rathen? Ein Nachspiel in einem Aufzuge*. Herold und Wahlstab: Lüneburg. Translator's name not mentioned.

26. 1809: *Die Belagerung von Rochelle: oder das Unglück und Gewissen. In two parts.* Leipzig. Translator's name not mentioned.
27. 1809: *Alfons: oder der natürliche Sohn.* I–II. J.C. Hinrichs: Leipzig. Translated by Theodor Hell.
28. 1810: *Mythologie in Arabesken.* J.C. Hinrichs: Leipzig. Translated by Theodor Hell.
29. 1811: *Die Blumen und die Familie Volnis: Zwei Novellen.* J.C. Hinrichs: Leipzig. Translated by Theodor Hell.
30. 1812: *Neues und faßliches Lehrbuch zum Zeichnen und Mahlen nach richtigen Grundsätzen: Nebst einer neuen Methode, Kinder zeichnen und mahlen zu lehren; Mit 30 schwarzen und 5 colorirten Kupfertafeln.* J.C. Hinrichs, Leipzig. Translator's name not mentioned.
31. 1813: *Die Botanik der Geschichte und Literatur; oder, Die Pflanzen in ihren mythologischen, religiösen, bürgerlichen, sinnbildlichen, abergläubischen, sprüchwörtlichen, literarischen, ästhetischen, und geschichtlichen Beziehungen.* Joseph Anton Goebhardt: Bamberg. Translated by J. Stang.
32. 1813, 1814: *Die Hirtinnen von Midian oder Moseh's Jugend.* J.C. Hinrichs: Leipzig. Translated by Theodor Hell.
33. 1813: *Das Grab der schönen Amestris.* J.C. Hinrichs: Leipzig. Translator's name not mentioned.
34. 1814: *Fräulein von La Fayette, oder, Das Zeitalter Ludwig des Dreyzehnten.* J.C. Hinrichs: Leipzig. Translated by Theodor Hell.
35. 1816: *Johanna von Frankreich: ein historischer Roman.* J.C. Hinrichs: Leipzig. Translated by Theodor Hell.
36. 1817: *Die Battuécas, oder, das stille Thal in Spanien.* J.C. Hinrichs: Leipzig. Translated by Theodor Hell.
37. 1817: *Inez de Castro und der Tod des ältern Plinius: Zwei historischer Novellen.* J.C. Hinrichs: Leipzig. Translated by Theodor Hell.
38. 1821: *Das Geheimniss: ein Roman in zwei Theilen.* Schüppel'schen Buchhandlung: Berlin. Translated by Friedrich Schütt.
39. 1822: *Taschenbuch für Reisende: Gespräche für das gesellschaftliche Leben (Deutsch, französisch, Italienisch, Englisch, Spanisch, Portugiesisch).* Arnoldischen Buchhandlung: Dresden. Newly revised by von J.B. Fromm.
40. 1828: *Theresina: oder das Kind der Vorsehung: Novelle.* Verlag von Gottfried Basse: Quedlinburg und Leipzig. Translator's name not mentioned.
41. 1831: *Das Schloss von Coppet im Jahre 1807: Historische.* Allgemeine niederländische Buchhandlung Anton Peeters: Leipzig. Translated by C.G. Hennig.

42. 1833: *Conversations-Taschenbuch nach Frau von Genlis und Andern: oder Anleitung sich mit den nöthigsten Ausdrücken im Leben und besonders auf Reisen bekannt zu machen; in sechs Sprachen: Englisch, Deutsch, Französisch, Italienisch, Neu-Griechisch und Russisch.* Hinrichs: Leipzig.

In view of the texts under study, I suggest that the circumcision of pagan slaves in Hellenistic times was not a religious duty but a social norm by which slaves adopted their Jewish masters' way of life.

Between Redemption and Welcoming the Stranger:
The Route of *Les bergères de Madian* into the Literature of the Haskalah

by Zohar Shavit (pp. 529–562)

In 1843, David Samostz, a Maskil from Breslau, completed his translation into Hebrew of Stéphanie Félicité de Genlis' *Les bergères de Madian, ou la jeunesse de Moïse*, which he titled *Ro'ot Midyan o yaldut Moshe*. Samostz's work, apparently an indirect translation from the original French via German, was part of a major translation project by the Haskalah movement that played an important role in constructing the movement's literary repertoire – and in furthering its objective, *inter alia*, to introducing new models of behavior and rules of conduct in Jewish society. In this article, I ask why Maskilim preferred to translate biblical stories from German instead of rewriting them on the basis of Jewish sources, and examine how this approach enabled them to enrich the repertoire of the newly emerging literary system as well as to import into the Jewish system the privileged status of biblical stories in German literature.

The article further analyzes the historical context in which Samostz produced his translation and the covert and overt considerations that underlay the project. Among these considerations were the status of the source texts in German literature and the extent to which these texts could be linked to the agenda of the Haskalah movement and to Jewish themes or Jewish figures. In addition, several considerations featured uniquely in the translation of de Genlis' book: the author's connections with the Berlin community of Maskilim and Maskilot, her strong association with François Guillaume Coëssen, the leader of the 'Grey House' cult, and – most importantly – her stance on the appropriate attitude toward refugees and foreigners in France in the wake of the Revolution. The article examines Samostz's interpretation of the political and ideological messages in de Genlis's text as indications of a willingness in non-Jewish society to absorb Jews while allowing them to maintain their Jewish identity. Finally, I assess the role this understanding played in Samostz's decision to translate an otherwise rather marginal text in de Genlis's oeuvre.

CONTENTS

- 487 Yael Escojido: A New Study of the Circumcision of Pagan Slaves in the Hellenistic Period
- 529 Zohar Shavit: Between Redemption and Welcoming the Stranger: The Route of *Les bergères de Madian* into the Literature of the Haskalah
- 563 M. M. Silver: The Jewish Ghetto as Seen by David Philipson and David Yellin
- Books and Reviews
- 593 Joseph Heller: Objective History? Abba Achimeir as a Case Study (Peter Bergamin, *The Making of the Israeli Far-Right: Abba Achimeir and Zionist Ideology*)
- 612 Tali Miriam Berner: Youth in Medieval Ashkenaz (Eyal Levinson, *Gender and Sexuality in Ashkenaz in the Middle Ages*)
- 616 Avi-ram Tzoreff: The Sermon as a Storytelling Event and Fin-de-siècle Baghdad (Rivka Kadosh, *The Literary Writings of Rabbi Yoseph Haim of Baghdad: Poetic and Socio-Ideological Aspects*)
- 620 Estie Yankelevitch: Tiberias during the British Mandate (Mustafa Abbasi, *Tiberias and Its Arab Population during the British Mandate, 1918–1948*)
- 627 Yechiam Weitz: The Historical Significance of the Academics' Strike (Avi Bareli and Uri Cohen, *Middle-Class Rebellion: Socio-Political Conflict over Wage-Gaps in Israel, 1954–1956*)
- 633 Research
- XXIX Summaries

ZION

Editors:

SHMUEL FEINER, MIRIAM FRENKEL, JONATHAN J. PRICE

Editorial Secretary:

YEHEZKEL HOVAV

VOLUME LXXXVIII • 4 • 2023

A QUARTERLY FOR RESEARCH IN JEWISH HISTORY
THE HISTORICAL SOCIETY OF ISRAEL • JERUSALEM
PUBLISHED BY THE ZALMAN SHAZAR CENTER